Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 5 (15225) ◆ 1994 чылдың январь 11, вторник ◆ Солунга ат салган шаны 23.00 ⇄ Садар өртээ 50 рубль.

МОСКВАЖЕ ЧОРУПКАН

КЫЗЫЛ. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак болгаш иштики херектер сайыды, милицияның генерал-майору В. Б. Кара-Сал олар Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң ажылынга киржири-биле воскресеньеде Россияның найысылалы Москваже ужудуп чорупкан.

Тыва Республиканың төлээлери Федерация Чөвүлелиниң ажылынга киржиринден ангыда, республиканың ажыл, амыдыралы-биле холбашкан өске-даа айтырыгларны шиитпирлээри-биле Россия Чазааның өске-даа удуртукчулары-биле ужуражылганы кылыр апаар.

(Бистиң корр.).

Тыва Республиканың Дээди Хуралының бирги организастыг сессиязынга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. ООРЖАКТЫҢ чугаазы

Хүндүлүг депутаттар!

Чүүн-даа мурнунда Тыва Республиканың парламентизи— Дээди Хуралга силер бүүдүн соңгааны болгаш ук парламентиниң ажылдап эгелээни-биле холбаштыр силерге байыр чедирип тур мен.

Соңгулда мурнунуң демиселинге тиилелгени чедип ап, соңгукчуларның идегелин чедип алыры—улуг алдар-дыр. Экономиктиг кризис ханылап, амыдыралдың деннели кудулап, ниитилел медерелинде өскерлиишкиннер боор турар үеде парламент кежигүнү болуру дээрге аар ажыл, улуг харыысалга болур. Чоннун-даа мурнунга, төөгүнүн-даа мурнунга.

Силер бөгүн чүгле политиктиг реформаның чаа үечадазын эгелеп турар эвес силер. Тывага парламентизмни хөгжүдериниң чаа эгезин бо сессия ажыдып турар. Ынчангаш бо болуушкунну Тываның төөгүзүнде онзагай болгаш төлептиг болуушкун деп чугаалаарындан чалданмайн турар мен.

Тывага моон мурнунда туруп турган бүгү хоойлужудулга институттарындан бо Дээди Хуралдың принципиалдыг ылгалып турар үүлү болза, оон үгле доктаамал үндезинге ажылдаар эн баштайгы парламент болурунда эвес. Кол ылгалыг — оон демократчы чоруунун деннелинде, өскээртен кандыгдаа диктат кылыр дээн кордаашкыннардан камгалаттынганында. ТАР-ның бирги хоойлужудулга органы — Биче Хуралдың амгыызында ышкаш бүгү-ниитинин дорт болгаш чажыт бадылаашкыны-биле эвес, а Улуг Хуралдың 369 депутадының күзели-биле соңгуттурганын сагындырар деп бодап тур мен. Оон соонда Биче Хуралдың 94 депутады Президиумга 9 кижини соңгуп каан. Үк Президиум херек кырында ТАР-ның бүгү депутаттар корпусун солаан болгай. Соңгулдаларның хөй чадалыг нарын системазы парламентиниң кол үүлү — чоннүн күзел-соруунга даянырын чок болдурган болгаш онуң соңгукчуларның контролюнун адаандан чайлаткан. Онуң чоннүн эрге-чагыргазын бодунун холунга быжыы-биле алкан ТАРН-ның удуртукчу бөлүү кончуг таптыг ажылаан. Чоннуң эрге-чагыргадан хоорукторар ол-да система совет үеде хевээр артканы турган, депутаттарны дорт соңгуур негелденин чамдык үүлдери, киирген турган-даа болза. Онуң барымдаалааш Тываның чаа парламентизинин структуразынга кандыг-бир удуртукчу органны — президиумну ийикпе, азы биче хуралды тургузпас дугайында шиитпир чөптүг болган боор. Эрге талазы-биле бүгү депутаттар деп болуур. Командылап чагырар органны тургузуптар болза, депутаттарның хөй кезиниң бүрүн эргези кызагдаттына бээр болгаш эвээш санныг кижилерниң эргезин улгаттыра бээр. Ындыг чорук дээрге соңгукчуларның эргезин каржызы-биле үрээни ол болур.

Соңгукчуларның болгаш оларның депутаттарының эргелерин долузу-биле камгалаар хемчегларни Тываның чаа Конституциязында магадылаан. Ындыг болзажок силерниң бо парламентиңер дээрге Улуг болгаш Биче Хуралдарның эгелээн ажылхереэнин дорт уламчылакчызы болур деп бистер бөгүн бадыткалдыы-биле чугаалап болур эргелиг бис. Ол лугайын үеларнин хөөнүнүң болгаш сеткил-сагыштын демейлешкээ, салдынын турар соруулгаларның улуг хемчээлдин херечилеп турар. ТАР-ның Улуг болгаш Биче Хуралдары ужур эдертип-даа бол чонга эрге-чагырганы эдилээр эргени быжыглап берген турган. Херек кырында ындыг эрге-чагырганы эрткен чылдың декабрь 12-де болган соңгулдалар чонга эгиткен. Үелерин харылзаазы, төөгүнүн чөптүг чоруу чогум-на ында боор турар. Улусчу эрге-чагырганы баштайгы базымны ТАР-ның хөй национал-дыг чону 1941 чылда кылган. Ындыг эрге-чагырганы чон 1993 чылдың октябрьда холга алган.

Төөгүнүн чөптүг чоруу Тыва Республиканың Дээди Советинин сөөлгү чыылдазының улус депутаттарының ажылын эки сөстер-биле сактып чугаалаарын негеп турар. ТР-ниң Күрүне суверенитединиң дугайында декларацияны. ТР-нин Президентизинин дугайында хоойлунун, Күрүне дылының дугайында соойлуну болган оон-даа өске хоойлужудулга актыларын олар хүлээп алган. Ынчангы депутаттар корпусунун даалгазы-биле ТР-ниң улус депутаттарынын бөлүү Россия Федерациязының Федерация Кереэзинге ат салган. Оларга бодамчалыг шиитпирлер ажылдап кылдынган болгаш октябрь 3—4-те болгулаан болуушкуннарга хамаарыштыр шын турган тодараттынган XXIV—XXVI сессиялар ажылдап турган үелерде республиканың Дээди Совети угаан-сарыылдыг болгаш төлептиг чоруун көргүскен. Чогум-на Тыва Республиканың Конституциязы ол сессиларга чугаалажып көрдүнген болгаш хүлээп алдынган болгай.

Дээди Советтин ажылынга чогуур үнелелди бербишаан, бистер силериниң улуг-хүүнарга оон-даа артык нарын соруулгалар онаажып турар дээрзин хүлээп көөр ужурлуг бис, хүндүлүг депутаттар. Ол дээш боттарының язы-сөөгүнден хамаарылга чокка бистиң соңгукчуларывыстың хөй кезии бадылаан Тываның чаа Конституциязын боттандырар болгаш камгалаар талазы-биле улуг ажыл силерге, Тываның Президентизи болур мөнөө база Чазакка онаажып турар.

Чугаа болза Россияның болгаш Тываның конституцияларының чамдык үүлдериниң чөрүшкектиг боор турарының дугайында боор турарын силер эскерип тур боор силер. Үүлдешпейн турар үүлдериң бары шын. Оны хүлээп көрбейн барып болбас. Ынчалзажок оларны эмин эрттир хөөредип, байдалды нарыыдадып, харын-даа оон кандыг-бир үүве чедип алырын кордаан херек чок.

Россияның Үндезин Хоойлузунга чөрүшкек үүлдер Тываның Конституциязының барык бүгү үүлдеринде кирген дээрзин бадыткаарын оралдашкан материалдарны массалыг информациянын чамдык черлери парлаан. Ол дээрге нүгүл-дур. Конституцияларның үүлдериниң дыка хөй кезии үүлдежип турар. Демократиязы быжыглаттынып мандаан дээр чурттарның конституцияларында чарлаттынып кирген хамаатыларның нормаларын болгаш эргелерин делегейниң эрге-хоойлу нормаларынга дүүштүр Россияның болгаш Тываның чонунга болур-чогууру-биле быжыглаан. Россияның Конституциязы өнчүнүң бүгү хевирлерин барымдаалап көрүп турар болганда бистер хуу өнчүнүң айтырыынга бодувустуң эрге-хүлээлгевистен дашкаарлаваан бис. Күрүне дылының дугайында айтырыгны бистер Россияның Үндезин Хоойлузунга дүүштүр шиитпирлээн бис. Бот-тодараттынар дугайында айтырыны бодунуң эргезинге арттырган дээш Тываны национал-сепаратизмниг деп буруудадыш турар. Ынчаарга ол дээрге улустар аразының эргезинин болгаш Федерация Кереэзинин бүгү ниитиге хүлээп көрдүнген нормазы ышкажыл.

Конституция реформазының талазы-биле ажыл төптүң кылып турар ажылындан мурнап, «сепаратизмче чүткүүшкүннү» илередип турар деп чамдык кижилер бисти буруудадырын оралдажып турар. Бүгү харыысалга-биле медеглеп тур мен: амгы политиктиг байдалда унитарлыг, тоталитарлыг күрүнеже дедир эглип келирин бодаан кордаашкыннарга удур турожурунга база Россияның федералдыг тургузуунун принциптерин камгалаарынга бистиң республикавыстың беленин бадыткан көргүзери-биле бистер конституцчу реформаны дүргедеткен бис. Бистин шак ындыг болгаш анаа чоокшулашкак туружувусту федерацияның өске-даа кежигүнери, оон иштинде крайлар болгаш областар ээлеп турарын анализ көргүскен. Ол чорук илегелди берип турар. Россияга фашизм болгаш эмин эрткен шовинизмин тургустунун келбезининг кол бадыткалы ында боор турар.

Соңгулда мурнунуң кампаниязының үезинде чурттүн хоойлужудулга эрге-чагыргазының органынга соңгудуп турган чамдык кандидаттарнын туружу манаа хамаарыштыр элээн чигзинчиг боор турган. Олар Тыва Республиканың чаа Конституциязын бактап турган, боттарынга ажыктыг үүлдерни чедип алырын кордап турганнар. Федералдыг Хуралдың мандадын чедип алыр дээш олар Тываның чонунун бадылаа алган Конституциязын куш чок болдурарынга белен турганнар. Ону кылып турган, олар Россия Парламентизинге Тываның чонунун... эрге-ажыктарын камгалаар бис деп мегелеп турганнар.

Ындыг болзажок бистин чонувусту ындыг арга-биле мегелеп шыдавас. Ындыг чулчурукчуларны чон деткивээн. Бистин Конституциявысты бактап шоодарын кордап турарларга баш удур сагындырып тур мен: чоннун бадылаа алганы Үндезин Хоойлувусту кандыг-даа халдаашкыннардан камгалап ап шыдаар бис. Бо айтырыга хамаарыштыр парламент бистин эвилелчивис болур дээрзинге бүзүрел тур мен. А бистиң туружувус билдингир. Бистер Федерация Кереэзинде кирген үүлдерни бүрүнү-биле сагыыр бис. Ол документ конституциялар аразында чөрүлдээлерни ажыл эртер талазы-биле төп биле бистиң аравыста чөрүлдээлерни боттуг шиитпирлеп кылырынга бүдүмчелиг үндезин боор, тус-тус девискээрлериң политиказын, оон иштинде федерализмниң принциптерине дүүштүр эрге-хүлээлгелерни, өнчүнү тускайлаарының айтырыларына төп биле федерацияның тус-тус кежигүннериниң аразында айтырыларны тодарадырын хандырып турар. Федерация Кереэзи дээш туржур бис. Амгы үеде Тыва Республиканың күрүне болгаш экономиктиг суверенитедин, оон хөй национал-дыг чонунун эрге-ажыктарын база Россияны буступ дүжүүшкүнден камгалаарының эн боттуг оруу ол. Бо бүгүнү боттандырын чорударының эге үүлү болза Тываның Конституциязына өскерилгелер киирер болгаш онуң камгалаар эргелиг орган — ТР-ниң Дээди Хуралының дугайында Хоойлуну ажылдап кылыры болгаш хүлээп алыры болур.

Дээди Хуралдың ажылчорудулгазын организастаарынга принципиалдыг чаа көрүүшкүннерни кылыры бистер бүгүде — соңгукчулар-даа, Тыва Республиканың Президентизи болгаш Чазаа-даа силерден, хүндүлүг депутаттар, манап турар бис. Хүннүң негелделери, политиктиг реформаның алыс ужур-утказы ону негеп турар.

Чаа төрүттүнүп турар демократияның салым-чолу дээш улуг харыысалганың хөй кезии силерге хамааржыр. Амгы үеде херектиг боор турар күүсекчи эрге-чагырганың күштелиишкини кедизинде барып эрге-чагырганы колдап алырынга чедире бээр чадавас. Силернин хүлээлгенер — ындыг чорукту болдурбазының механизмин база Конституцияда көрдүнген принципиалдыг үүлдерни улам ханыладыр ажылдап кылыры болгаш эрге-чагырганың кайы-бир холга баарын болдурбазы болур. Конституцияны амыдыралчы болдурар херек. Арбан даргаларындан эгелээш төлээлекчи эрге-чагырганың үстүнге — Дээди Хуралга чедир, хуралдарның бүгү деннелдеринге тус чернин бот-башкарылгазының эрге-чагырга органнарынын ажылчорудулгазынга эрге-хоойлу үндезинин тургузуп бээри чугула. Ындыг болзажок Конституцияның негелдезин езугаар төлээлекчи органнарның айтыышкын бээр болгаш күүсекчи эрге-хүлээлгелерни бодунун холунга албазын сагындырып каар бодап тур мен. Бо чыллын декабрь 12-де соңгуттурган бүгү деннелдерин чагырга даргаларының ажыл-чорудулгазынга олар шаптыктавас ужурлуг.

Суд эрге-чагыргазының реформазын боттандырып чорударының дараазында хемчегларни хүлээп алыры — демократтыг үндезиннерни быжыглаарынга парламентиниң боттуг салыышкыны болур: Конституция судунун кежигүннерин, Дээди судтун болгаш Арбитраж судунун даргаларын, оларның коллегияларының кежигүннерин, үүс болгаш даңгырак берген төлээлерни соңгууру дээш, оон-даа өске. Рынок харылзааларын хөгжүдериниң болгаш камгалаарының магадылалы болур. Арбитраж судунун баазазын быжыглаары кончуг чугула боор турар.

Экономиктиг реформаның эрге-хоойлу үндезиннерин быжыглаар талазы-биле кылын чорудар ажылдар кончуг хөй. Бо талазы-биле Дээди Советтиң кылган ажылын үнелеп көөр херек. Ол сөөлгү сессияларынга республиканың девискээринде банк, акшаландырыышкын, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулганы боттандырарын таарыштырган элээн хөй чугула хоойлуларны, үндүрүг база чер иштинин казымал байлактарының дугайында хоойлуларны болгаш өске-даа актыларны хүлээп алган болгай. Ындыг болзажок рынокче дүрген болгаш улуг бергелээшкин чокка шилчиринин эрге-хоойлу негелделерин ол бүгү хандырып шыдавас. Тус чернин бараан будурукчуларының эрге-ажыктарын идегелдиг камгалап, ажылтыр-тывынгыр ажылдаар күзелдиг кижилерге делгем орукту ажыдып турар кол чүүлдер, ол дугайында бөлүк хоойлулар бисте ам-даа чок. Экономиканын кайы-даа адырын алыр болзувусса, ол эрге-хоойлу үндезини-биле мынчага чедип хандыртынмаан боор турар. Чер, куш-ажыл, үнелиг саазыннар, чурттарга бажыннарының, тараанын база будурулгенин чепсек-херектерининг рыноктарын тургузарының эрге-хоойлу үндезини тургустунмаан боор турар. Ынчангаш өнчүнү камгалаарының идегелдиг системазы, онуң ажыктыг эргелеп башкарарының бирлары бисте чок боор турар. А өнчү дээрге эге-чагырга, чоннун амыдыралының чаагай чоруун тургузарының үндезини-дир. Чүгле өнчүлүг кижилер чернин үнүшдүжүткүрүн бедидип, ам дээрезинде өлүг чыдар кол фондуларны ажылдадып шыдаар.

Силерниң соңгулда мурнунда ажылдап кылып алган программаларынар-биле танышкан бис. Боттарынарның программаларынарда рыноктун болгаш шилчилге үезинин айтырыгларын тодаргай тургузуп, оларны шиитпирлээринин оруктарын айыткан болдунар. Ол үүлдериниң эчизинге чедирген хоойлужудулга актылары болуп бээринге идегээр апаар.

Баштай көөрге яйнга чергелиг ышкаш сагындырар, ынчалзажок кончуг чугула айтырыгларның парламентиниң кичээнгейинге доктаамал турарынче кичээнгейни угландырып тур мен. Өг-бүле дугайында, хамааты болгаш дугайында, күш-культура болгаш спорт дугайында хоойлуларны ажылдап кылган, хүлээп алыры — кончуг улуг ажыл. Бистин хоойлужудулга ажылдап кылып турган кижилеривис бо айтырыгларга дегбейн турган. Ындыг хоойлуларның төлевилелдерин ажылдап кылырын Президент алгарадынче, Чазакче, адырлар министерстволарынче чая каап турган болгай. А ол черлер дээрге хүн бүрүнүң болгаш келир үеним айтырыгларын шиитпирлеп, чай чок ажылдап турар. Ындыг чай чок черлернин кылган төлевилелдериниң шынары-даа куду боор турган. Ол бүгү үүргенин чаа парламент бистин-биле денге үлежип, шиитпирлежир боор деп идегеп турар бис. Амыдыралынга чединмес кижилериң социал камгалалының, культураны, эртемни, уран чүүлү деткириниң болгаш хөгжүдериниң база кемхерек үүлгедиишкиннери-биле демиселди күштелдириниң айтырыглары Дээди Хуралдың хүн бүрүдеги ажыл-чорудулгазынга кол черни ээлээн турар боор деп идегеп турар мен. Чүге дээрге бистиң Конституциявыста улуг политиканы болгаш экономиканы эвес, а тодаргай кижини, хамаатыны, оон эргезин болгаш чаагай чоруун дээди үнелиг үүл, күрүне эрге-чагыргазының системазында минералдыг сугну безин халас кудуп берип турганнар.

Дээди Хуралдың тур Регламентизин дем үр-чаа аразында бадылап алган болгаш, хүн чүрумунун ийи дугаар айтырыы — ДХ Даргазының соңгулдазынче депутаттар киришкеннер. Баштай-ла депутат А. А. Даржай сөс алгаш, К. А. Бичеллейниң кандидатуразын идип үндүрген. Депутаттар Серээдар, Семенов, Санчи ол кандидатураны деткээннер. Шынап-ла, депутат Даржайның чугаалааны дег, ДХ-ниң бо 4 чыл иштинде ажылының шынары оон даргазындан дорту-биле хамааржыр. «Бичеллейни дээрже үндүр ыдыктавас мен, ынчалза-даа оон өске Дээди Хурал даргалаптар кижи чок» деп, депутат Даржай онзагайлаан. Өске улустун бодалы база колдуу ындыг болган.

Депутат В. А. Петренко бөлүк депутаттарның мурнундан Б. С. Шыыраптың кандидатуразын идип үндүрген. Ынчангаш чажыт бадылаашкын бюллетениче ийи кандидатура К. Бичеллейниң болгаш Б. Шыыраптың аттары киргеи. Соңгулданың түңнели кандыг болганын үстүнде айыттым— К. Бичеллей дээш 26 бадылаашкын берлиннеи.

Организастыг сессия болгуже чедир Бичеллей-биле кым чижип болурул деп улус аразында даап бодап пат болган. Ынчан Б. Шыыраптың, Б. Санчиниң дээш өске-даа аттар үнүп турган. Ынчалза-даа ам дээрезинде Бичеллейден дээре кижи чок дижип турувуста, шынап-ла, түңнелдер ындыг боор төнду-даа ышкажыл.

Хоойлу ёзугаар ДХ Даргазы бодунун оралакчызын боду шилип алыр эргелиг турган. Ындыг болза-даа, К. Бичеллей ДХ-де партиялардың төлээлери-биле сумележилгени чоруткан болгаш оон түңнелинде ДХ Даргазының оралакчызынга М. С. Козлов соңгуттурган. «Эрги Дээди Советтиң ийи эрги даргазы хевээр артканда-ыр бис, ынчалзажок бо үүл чаа парламентиниң ажылының шынарынга доктар-моондак болу бербес» дээн бодалын сөөлүнде, байыы чедиришкиннериниң үезинде К. Бичеллей илереткен. Аңаа харыы кылдыр Президент Ш. Д. Ооржак: «Ийи эрги даргa хевээр артканында айыылдыг үүве чок, харын-даа бо үүл ажыл-херектериниң дамчышкаан көргүзүп турар» деп чугаалаан.

Дээди Хуралдың баштайгы организастыг сессиязының кандыг байдалдыг болганын республиканың чурттакчылары кол нуруузунда дыннаан, билген, чүге дээрге сессиядан дорт радио дамчыдылгазын организастаан. Моон соңгаар Дээди Хуралдың депутаттары санал берип үүве чугаалап тура, боттарының сөс-домаанче кичээнгей салыры күзенчиг деп үүвени маңаа чугаалап кагзымза, олар менээ хомудай бербестер боор. Чүге дээрге чамдык депутаттар, орузундаа-даа чок, тывазында-даа чок кылдыр холуп-булуп чугаалаарга, оларны дыннап олурар улуска анчыы кончуг болур дээрзи билдингир. Олар бажыннарында олуруп алгаш, боттарының аразында кандыг-бир сайгарылга кылып олурар эвес, а чон мурнунда үүве чугаалап турарлар болгай. Чүү-кандыг-даа болза чоннун бүзүрел соңгуп каан депутат кижилери болганда, олар бистерден бир баш ажыг деннелдиг турар ужурлуглар.

Надежда ЭРГЕП.

ПАРЛАМЕНТИНИҢ БАЖЫ СОҢГУТТУНГАН

Бо чылдың январь 6-да Кызылда Чазак бажыңынын хуралдар залынга Дээди Хуралдың баштайгы организастыг сессиязынга чыылган улустун сагыжынга ниити дүймел турган бодалды күш-ажылдын хоочуну Т. Ч. Норбу дыңналдыр чугаалап четтиргикен: «Хурал эрттирип алырының бергези безин кайы хире-дир көрбес бе» деп. Дээди Хуралдың бирги сессиязын башкарып эрттиреринде тываларның эрги-ле чанчылын ёзугаар депутаттарның эн улуг назылыы А. С. Ооржакка дагзып каан турган. Бир эвес айыттынган хүн чүрумунда кирген — 1) Дээди Хуралдың тур Регламентизин бадылап алыры; 2) Дээди Хуралдың Даргазын соңгуулуг; 3) Дээди Хурал Даргазының оралакчызын соңгуулуг — деп мындыг үш айтырыга немештир өске айтырыглар киирер деп чүткүүшкүннер турул келбээн болза, Александр Санчаевич ынчаар дыка бергедевес турган ийик. Ынчалза-даа эргиле депутаттап турган болгаш бажы катган Б. Т. Санчи, А. И. Семенов боттарының сонуургалдарынга дүүштүр хүн чүрумунга депутаттарның акша-хөреңги-биле хандырылгазының дугайында немелде киириринче дыка-ла ыйытканнар.

Оларны бир талазында база билип болур — канчаарга-даа бөгүн бизнесте хаара туттунган кижилерге бодаарга, күрүне дүжүүреринин ап турар акша-шалыны эвээш болуп турар (олар боттарының эвлүүнде бистерден хөйну ап олурар болдур ийин). Ынчап кээрге доктаамал ажылдаар парламентиге келгеш, олар акша-төгерик талазы-биле дыка хөйну чидирер хире апарган.

Оон кадында ТР-ниң Президентизинин депутат албан-хүлээлге-биле чергелештир өске ажыл-агый башкарып болбас дугайында Чарлыы база үнүп келген. ТР-ниң Конституциязында болгаш Дээди Хурал депутаттарының соңгуллдазының дугайында Хоойлуда база ынчаар көрген. Санчи биле Семенов бистиң кезээде ажылдавас хоойлуларыыска илегээни ол ийикпе, азы күрүнеге хамаарышпас структураларда бис деп санаавы ол ийикпе —депутаттан эртип келгеннер.

Угунда акша-төгерик айтырыын тургузары шын болбайн аан — кым-даа амыдыралынга четчир акша-төгериктиг болур эргелиг. Ынчалза-даа бистин нинтилелдиң хайы ол-дур ийин, депутаттарны безин акша-шалын дээш хөйнүн мурнунга дүрүүрининче албадап турар аан. Өске талазында, депутаттарның акша-төгерии өкпеленчиг болза, ажырбас, бизнеске аргып каап болур, бодун албадай-албадай депутаттаан хөрээ чүү деп.

Сөөлүнде, кажан депутаттар Дээди Хуралдын Даргазын соңгуп алганда, депутаттарның акша-шалын-биле хандырылгазының дугайында айтыыг оожум байдалга сайгарынып көрдүнген — сан-хөе талазы-биле чугула херектиг саналгаларны болгаш өске-даа бадыткалдарны белеткээ кылдыр тускай комиссияны тургузуп алганнар.

Бот-боттарын билчип алырынга чедир депутаттар араразында эпчок сөстерни-даа солчуп четтиргикен, хурал даргалакчызы А. С. Ооржак-даа кезек будалып пат болган. Шыны-биле чугаалаарга, сессия башкарын эрттирери безин дарга кижиден бедик мергежилди, улуг кичээнгейни, хөй угаан-бодалды негээр дээрзин мооң мурнунда сессияларга олуржуп турган, кашдаа эскерген мен. Ылаңгыя экономиктиг хоойлулар сайгарылгазынга, шынап-ла, берге болур чорду. Сөөлүнде ол дугайында бир-ле интервью үезинде К. А. Бичеллейден айтырарымга: «Берге сайгарылгалар соонда кижи эзирик дег мырыңай тендинейни бээрдир» деп шыны-биле чугаалаан үүве. Бир эвес бо чаа депутаттар боттарынга чаа даргa соңгуп алганнар турган болза, ырма сынчыг кылдыр бергедээр турганы чугаалаа чок турган. Ону-даа бодааш черле ынчаш ам дээрезинде К. А. Бичеллейге альтернатива чок деп үүвени медереп билгеш, депутаттар Дээди Хурал Даргазынга К. А. Бичеллейни 31 кижиден 26 бадылаашкын-биле база катап соңгуп алганнар. Үүге 31 депутадыл дээрге, оларның бирээзи Борис Сат курортта дыштанып турар.

Кажан Дээди Хуралдың Даргазын төөгүлүг бажың болур Дээди Хуралдың залынга барып соңгуур дээрге, кожуунар чагырыкчылары, ылангыя Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазы К. С. Долгар: «Бисти маңаа чалап эккелген болганыңарда, Дээди Хурал Даргазын соңгууру биске база хамаарылга чок эвес, ынчангаш ону депшидерин база кандидатураларны сайгарарын маңаа кылып көрүнер» деп дилеп-даа, негеп-даа турган. Ынчалза-даа Дээди Хуралдың баштайгы организастыг сессиязын чыылдырын турган Чазактың талазындан баш удур тургузуп каан план-сценарийни өскертир хөөнү чок болган. Ынчангаш депутаттар даргазын соңгуп алыры-биле Кызылдың Арат шөлүнде турар Дээди Хурал бажынынче чорупкан.

Дүшке чедир шоолуг-ла чылыш чок болган сессия 14 шактан ыңай шоору аайлаштыр башкарлып келген. Моон соңгаар доктаамал парламентиниң ажылдаар залында бүгү үүвени белеткеп каан, соңгулда үезинин чапсарларында минералдыг сугну безин халас кудуп берип турганнар.

Дээди Хуралдың тур Регламентизин дем үр-чаа аразында бадылап алган болгаш, хүн чүрумунун ийи дугаар айтырыы — ДХ Даргазының соңгулдазынче депутаттар киришкеннер. Баштай-ла депутат А. А. Даржай сөс алгаш, К. А. Бичеллейниң кандидатуразын идип үндүрген. Депутаттар Серээдар, Семенов, Санчи ол кандидатураны деткээннер. Шынап-ла, депутат Даржайның чугаалааны дег, ДХ-ниң бо 4 чыл иштинде ажылының шынары оон даргазындан дорту-биле хамааржыр. «Бичеллейни дээрже үндүр ыдыктавас мен, ынчалза-даа оон өске Дээди Хурал даргалаптар кижи чок» деп, депутат Даржай онзагайлаан. Өске улустун бодалы база колдуу ындыг болган.

Депутат В. А. Петренко бөлүк депутаттарның мурнундан Б. С. Шыыраптың кандидатуразын идип үндүрген. Ынчангаш чажыт бадылаашкын бюллетениче ийи кандидатура Б. Шыыраптың аттары киргеи. Соңгулданың түңнели кандыг болганын үстүнде айыттым— К. Бичеллей дээш 26 бадылаашкын берлиннеи.

Организастыг сессия болгуже чедир Бичеллей-биле кым чижип болурул деп улус аразында даап бодап пат болган. Ынчан Б. Шыыраптың, Б. Санчиниң дээш өске-даа аттар үнүп турган. Ынчалза-даа ам дээрезинде Бичеллейден дээре кижи чок дижип турувуста, шынап-ла, түңнелдер ындыг боор төнду-даа ышкажыл.

Хоойлу ёзугаар ДХ Даргазы бодунун оралакчызын боду шилип алыр эргелиг турган. Ындыг болза-даа, К. Бичеллей ДХ-де партиялардың төлээлери-биле сумележилгени чоруткан болгаш оон түңнелинде ДХ Даргазының оралакчызынга М. С. Козлов соңгуттурган. «Эрги Дээди Советтиң ийи эрги даргазы хевээр артканда-ыр бис, ынчалзажок бо үүл чаа парламентиниң ажылының шынарынга доктар-моондак болу бербес» дээн бодалын сөөлүнде, байыы чедиришкиннериниң үезинде К. Бичеллей илереткен. Аңаа харыы кылдыр Президент Ш. Д. Ооржак: «Ийи эрги даргa хевээр артканында айыылдыг үүве чок, харын-даа бо үүл ажыл-херектериниң дамчышкаан көргүзүп турар» деп чугаалаан.

Дээди Хуралдың баштайгы организастыг сессиязының кандыг байдалдыг болганын республиканың чурттакчылары кол нуруузунда дыннаан, билген, чүге дээрге сессиядан дорт радио дамчыдылгазын организастаан. Моон соңгаар Дээди Хуралдың депутаттары санал берип үүве чугаалап тура, боттарының сөс-домаанче кичээнгей салыры күзенчиг деп үүвени маңаа чугаалап кагзымза, олар менээ хомудай бербестер боор. Чүге дээрге чамдык депутаттар, орузундаа-даа чок, тывазында-даа чок кылдыр холуп-булуп чугаалаарга, оларны дыннап олурар улуска анчыы кончуг болур дээрзи билдингир. Олар бажыннарында олуруп алгаш, боттарының аразында кандыг-бир сайгарылга кылып олурар эвес, а чон мурнунда үүве чугаалап турарлар болгай. Чүү-кандыг-даа болза чоннун бүзүрел соңгуп каан депутат кижилери болганда, олар бистерден бир баш ажыг деннелдиг турар ужурлуглар.

Надежда ЭРГЕП.

«Политиктиг репрессияларга таваржып чораннарны агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Агарткан кижилерниң болгаш политиктиг репрессиялардан когараан кижилерниң эргелерин улам-на долузубиле катап тургузар, кижи эргелерин камгалаарынга хамаарыштыр ниити хүлээп кордунген делегей нормачижектеринге дүүштүрер сорулга-биле «Политиктиг репрессияларга таваржып чораннарны агартыр дугайында» РСФСР-ниң Хоойлузунга (РСФСР-ниң улус депутаттарының Съездизиниң болгаш РСФСР-ниң Дээди Советиниң Ведомостары, 1991, № 44, 1428 арында; Россия Федерациязының улус депутаттарының Съездизиниң болгаш Россия Федерациязының Дээди Советиниң Ведомостары, 1992, № 28, 1624 арында; 1993, № 1, 21 арында) дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни киирер:

1. «Албан-дужаалдыг кижилер» дээн сөстерниң сөөлүнге 1 үүлге дараазында сөстерни немээр: «болгаш хөй-ниити организациялары азы оларның административтиг эрге-хүлээлгелиг органнары».

2. Дараазында уткалыг 2^1 үүлдү Хоойлуга немээр:

«2^1 үүл. Политиктиг репрессиялардан когарааннар деп санаттыварлар болза:

— хосталгазын казытканнар турар черлерге, шөлүлгеге, өскээр көжүрткен черлерге, тускай чурттаар черлерге ада-иелери-биле кады турган оларның ажы-төлү;

— политиктиг чылдактар-биле барымдаа чокка репрессияга таваршыкан ада-иезиниң бирээзинин азы иелдирзинин азырал-хайгааралы чокка арткан оларның ынчаарда назы четпээн ажы-төлү;

— боолаттырган азы хосталгазын казытканнар турар черлерге өлген болгаш мөчээнинин сөөлүнде агарткан кижилерниң ажы-төлү, кадайы (ашаа), ада-иелери.

Айыттынган кижилерниң чидирген эргелерин катап тургузарын болгаш оларга чиигелделерни тыпсырын бо Хоойлу-биле, Россия Федерациязының хоойлужудулгазының өске-даа актылары-биле, Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның, автономнуг областың, автономнуг округтарның, эрге-чагырганың нормативтиг актылары-биле тускай доктааткан таварылгаларда боттандырар. Кадайынга (ашаанга) чиигелделерни кадайы (ашаа) өске ог-буле тутпаан болза, ам тыпсыр.

3.3 үүлде:

«г» пунктуга «хоругдаттырган» деп сөстүн мурнунга «барымдаа чокка» деп сөстерни немээр:

Үүлге дараазында уткалыг «д» болгаш «е» пунктуларны немээр:

«д») барымдаа чокка кеземче харыысалгазынга киирткен болгаш агартпас үндезиннер өзугаар оларның хектерни соксаткан: «е» политиктиг чылдактар өзугаар социал талазы-биле айыылдыг деп санаттырган болгаш судтарның база судтан дашкаар органнарның шиитпири-биле тодаргай кем-бурув кылганын айытпайн, хосталгазын казыттырганнар, шөлүттүргеннер, өскээр көжүрүргеннер».

4. 4 үүлде:

«а» пунктуда «шериг албанныг» деп сөстерни казыыр;

«в» болгаш «г» пунктуларны дараазында эдилге-биле айтыр:

в) өлүрүкчү үүлгедиглерни, дээрбедээшкиннерни болгаш күчүлээшкинниг өскедаа хөделиишкиннерни кылган дээрбечи бөлүктерниң организациязы, а ол ышкаш дээрбечи бөлүктерниң составынга кирип алгаш, ук үүлгедиглерни кылырынга хуузунда киришкеннер;

г) шериг талазы-биле кемхерек үүлгедиишкиннери, тайбыңга удур, кижизиг чорукка удур, хоойлу-дүрүмнүң шиидилге эргезинге удур кем-буруулуг үүлгедиишкиннер»;

үүлге дараазында уткалыг нийги кезекти немээр:

«Оон ыңай, немец-фашистиг шериглериниң тудуг болгаш тускайжыткан кезектеринге, полициязынга албан эрттирип турган болгаш ээп келген совет хамаатыларының (туттуруп чораан шериглериниң база хамааты кижилериниң) иштинден тускай чурттаар черлерже административтиг чурум өзугаар чоруттурган кижилер, бир эвес Кызыл Шеригге, партизаннарга, гитлеризмге удур эвилел чурттарының армияларына болгаш тайбың чурттакчыларга удур разведка, шаажылал хөделиишкиннеринге, дайын чорудулгаларына оларның киришкениниң бадыткалдары бар болза, агартырынга хамаарышпас, ынчаарга сөөлүнде Кызыл Шеригнин, партизан отряттарының составында азы Удурланыышкын шимчээшкининге кирип алгаш, немец-фашистиг шериглерге удур дайынчы чорудулгаларга киришкен кижилер агартырынга хамааржыр».

5. 5 үүлге:

дараазында уткалыг «д» пунктуну немээр:

«д) барымдаа чокка политиктиг репрессиялар-биле холбаштыр айыттынган черлерге турган кижилер хосталгазын казытканнар турар черлерден шөлүлгеден, тускай чурттаар черлерден, хосталгазын кызыгаарлаан байдалдарда албадалдыг күш-ажылга кириштирер черлерден дезип чорутканы»;

190^1 санның соонда сөөлгү абзацка «а ол ышкаш үүлдер талазы-биле» деп сөстерни немээр.

6.6 үүлдүн бирги кезээнге «репрессияларны ажыглаанда» деп сөстерниң соонга «азы биллириишкин ээзинин чурттап турар черинин аайы-биле» деп сөстерни немээр.

7. 7 үүлдүн бирги кезээнде «агарткан дугайында шынзылганы тыпсыр» деп сөстерни «агарткан дугайында түннелди тургузар болгаш шынзылганы тыпсыр азы ындыг шынзылганы бээринден ойталаан дугайында дыннадыр» деп сөстер-биле солуур.

8. 8 үүлде:

«г» үжүктүн сөөлүнде бирги кезекке «д» болгаш «е» деп үжүктерни немээр:

ушку кезекти дараазында эдилге-биле айтыр:

«Агартырынга үндезиннер чокта прокуратура органнары бо Хоойлунуң 3 үүлүнүн «д» пунктузунда айыткан хектер талазы-биле агартырындан ойталаан дугайында түннелди тургузар, а бо Хоойлунун 3 үүлүнүн «а», «б», «г» болгаш «е» пунктуларында айыткан хектер талазы-биле сонуургалдыг кижилерниң азы хөй-ниити организацияларының биллириишкинни кирген таварылгада от хектерни түннелдер-биле кады бо Хоойлунун 9 үүлүнге дүүштүр судче чорудар»:

үүлге дараазында уткалыг дөртку кезекти немээр:

«Кем-херек үүлгедиишкиннериниң өске хевирлери-биле каттыштыр контрреволюстуг, күрүнеге удур онза айыылдыг кем-херек үүлгедиишкиннерин кылган деп бурууттырган болгаш оларның хөделиишкиннериндe контрреволюстуг, күрүнеге удур онза айыылдыг үүлгедиглерниң демдектери көзүлбейн турар, а кем-херек үүлгедиглериниң өске хевирлериниң демдектери бар кижилерге хамаарыштыр хектерни болгаш материалдарны катап сайгарып көөрүн Россия Федерациязының кеземче-чорудулга хоойлужудулгазы-биле доктааткан ниити чурум өзугаар боттандырар».

9. Дараазында уткалыг 8^1 үүлдү Хоойлуга немээр:

«8^1 үүл. Бо Хоойлунун 2 үүлүнде айыттынган кижилерниң ажы-төлүн, ада-иелерин политиктиг репрессиялардан когараараннар деп хүлээп көөр дугайында сонуургалдыг кижилерниң болгаш хөй-ниити организацияларының биллириишкиннерин өзугаар прокуратура болгаш иштики хектер органнары кеземче база административтиг хектерниң материалдарын хынап көөр, түннелдерни кылып тургузар, ол кижилерни политиктиг репрессиялардан когараараннар деп хүлээп көрген дугайында шынзылаларны тыпсыр азы ындыг шынзылаларны тыпсырындан ойталаан дугайында хектерниң байдалдарына хамаарыштыр кажан репрессиларны судтарның болгаш судтан дашкаар органнарның шиитпирлери-биле боттандырган таварылгаларда— прокуратура органнары, кажан репрессиларны административтиг чурум-биле күүсекчи эрге-чагырга органнары, албан-дужаалдыг кижилер, административтиг эрге-хүлээлгелерлиг турган хөй-ниити организацияларының азы оларның органнары боттандырган таварылгаларда— иштики хектер органнары дыннадыр.

Политиктиг репрессиялардан когараараннар кылдыр хүлээп көөр дугайында шынзылгалар бээринден ойталаан дугайында шиитпирлерге хамаарыштыр хомудалды «Хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын үрээн хөделиишкиннерге база шиитпирлерге хамаарыштыр хомудалды судка киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунда көрдунген чурум өзугаар киирип болур».

10. 9 үүлдүн ушку кезээнде «ушку кезээ-биле» деп сөстерни «ушку болгаш дөртку кезектери-биле» деп сөстер-биче солуур.

11.10 үүлге:

ушку кезекте сөөлгү домакты дараазында эдилге-биле айтыр:

«Судтун тодаргайлаарынга (доктааткаңныга) хамаарыштыр удурланыышкынны сонуургалдыг кижилерниң азы хөй-ниити организацияларының биллириишкини-биле үстүнде турар судка киирген турун болур»:

дараазында уткалыг дөртку болгаш бешки кезектерни үүлге немээр:

«Сонуургалдыг кижилерниң азы хөй-ниити организацияларының дилээнин өзугаар эде көргенде болгаш мурнунда хүлээп алдынган шиитпирлерге өскерилгелерни киргенде (оон иштинде чамдык кезиин агартканда), хектери дагын сайгарып көрген түннелдериниң дугайында шынзылганы оларга тыпсыр.

Кеземче болгаш административтиг чурум өзугаар репрессияларга, эргелерин кызыгаарлаарынга таваржып чораан болгаш бо Хоойлунун 3 база 5 үүлдериниң айыттынмаан кижилерге хамаарыштыр Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааткан хомудаарының, удурланырының, судтун азы административтиг органнарның шиитпирлерин дагын сайгарып көөрүнүн ниити чуруму күштүг болур».

12 үүлге:

дараазында уткалыг бирги болгаш ийиги кезектерни немээр:

«Агарткан азы политиктиг репрессиялардан когараан кижилер деп хүлээп көрген дугайында ССРЭ-ниң эвилелдешкен республикалары болуп турган күрүнелерден азы ССРЭ-ниң дүшкен күрүне органнарындан тывыскан документилери Россия Федерациязының девискээринге күштүг. Россия Федерациязының прокуратура болгаш иштики херектер органнары кеземче база административтиг херектерниң материалдарын хынап көөр, түннелдерни кылып тургузар, ол кижилерни политиктиг репрессиялардан когараараннар деп хүлээп көрген дугайында шынзылаларны тыпсыр азы ындыг шынзылаларны тыпсырындан ойталаан дугайында херектерниң байдалдарына хамаарыштыр кажан репрессиларны судтарның болгаш судтан дашкаар органнарның шиитпирлери-биле боттандырган таварылгаларда— прокуратура органнары, кажан репрессиларны административтиг чурум-биле күүсекчи эрге-чагырга органнары, албан-дужаалдыг кижилер, административтиг эрге-хүлээлгелерлиг турган хөй-ниити организацияларының азы оларның органнары боттандырган таварылгаларда— иштики херектер органнары дыннадыр.

Политиктиг репрессиялардан когараараннар кылдыр хүлээп көөр дугайында шынзылгалар бээринден ойталаан дугайында шиитпирлерге хамаарыштыр хомудалды «Хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын үрээн хөделиишкиннерге база шиитпирлерге хамаарыштыр хомудалды судка киирер дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунда көрдунген чурум өзугаар киирип болур».

10. 9 үүлдүн ушку кезээнде «ушку кезээ-биле» деп сөстерни «ушку болгаш дөртку кезектери-биле» деп сөстер-биче солуур.

11.10 үүлге:

ушку кезекте сөөлгү домакты дараазында эдилге-биле айтыр:

«Судтун тодаргайлаарынга (доктааткаңныга) хамаарыштыр удурланыышкынны сонуургалдыг кижилерниң азы хөй-ниити организацияларының дилээнин өзугаар хектерни эде көргенде болгаш мурнунда хүлээп алдынган шиитпирлерге өскерилгелерни киргенде (оон иштинде чамдык кезиин агартканда), хектери дагын сайгарып көрген түннелдериниң дугайында шынзылганы оларга тыпсыр.

Кеземче болгаш административтиг чурум өзугаар репрессияларга, эргелерин кызыгаарлаарынга таваржып чораан болгаш бо Хоойлунун 3 база 5 үүлдериниң айыттынмаан кижилерге хамаарыштыр Россия Федерациязының хоойлужудулгазы-биле доктааткан хомудаарының, удурланырының, судтун азы административтиг органнарның шиитпирлерин дагын сайгарып көөрүнүн ниити чуруму күштүг болур».

12 үүлге:

дараазында уткалыг бирги болгаш ийиги кезектерни немээр:

«Агарткан азы политиктиг репрессиялардан когараан кижилер деп хүлээп көрген дугайында ССРЭ-ниң эвилелдешкен республикалары болуп турган күрүнелерниң хамаарышкан органнарындан ылавылап, бо Хоойлунун 12 үүлүнүн ийиги кезээнде айыткан айтырыгларны шиитпирлээрде, хамаарышкан албан черлериниң ылавылап тодаргайлаанын өзугаар түннелдерни бээр.

Россия Федерациязының судтары, прокуратура болгаш иштики херектер органнары, күрүненің айыыл чок чорувунун федералдыг органнары, күрүне архивтери болгаш репрессиялар-биле холбашкан херектерниң архивин кадагалаарын боттандырып турар күрүне органнары болза күрүне болгаш хөй-ниити организацияларының, а ол ышкаш ССРЭ-ниң эвилелдешкен республикалары болуп турган күрүнелериниң хамаатыларының дилээнин өзугаар репрессия-биле холбаалыг айтырыгларга хамаарыштыр эрге-хоойлу дузазын көргүзер, оон иштинде репрессияларны ажыглааныңын, эт-хөренгизин хавырганының, хурааганының болгаш чидиргениниң фактыларын тодаргайлап доктаадыр талазы-биле херектерден ушта бижиишкиннерни, документилерниң болгаш өске-даа материалдарның хоолгаларын чорудуп бээр»;

бирги, ийиги болгаш ушку кезектерни оон ыңай дараалаштыр ушку, дөртку болгаш бешки кезектер кылдыр саналаар;

ушку кезекте «чорудулга характерлиг эвес» деп сөстерни казыыр»;

бешки кезекте «хүлээлгелиг» деп сөстүн сөөлүнге «чогуур медээлер бар болза» деп сөстерни ол кезекке немээр.

13. Дараазында уткалыг дөртку кезекти 12 үүлге немээр:

«Репрессиялар-биле холбаштыр чедирген материалдыг когаралды Россия Федерациязының республика бюджединин күсели-биле агарткан кижилерге болгаш оларның салгалдарынга эгидип бээр»:

14. 13 үүлдү дараазында эдилге өзугаар айтыр:

«Репрессиялар-биле холбаштыр чуртталга бажыннарын чидирген болгаш агарткан кижилерниң оларны репрессияга таварыштырыгже чедир чурттап турган черлеринге болгаш чурттакчылыг черлерге дедир кээп чурттаар эргелерин хүлээп көөр. Агарткан кижилер болгаш оларның өг-бүлелерининң кежигүннери мурнунда чурттап турган черлеринге дедир ээп келген таварылгада олар чуртталга бажыннарын бирги ээлчегде алыр, а көдээ черлерге чурттап турганнар —хуузун төлевес чээлини алыр, чуртталга бажынын тударынга тудуг материаллары-биле бирги ээлчегде ханлыртынар эргелиг. Бо эргелер болза репрессиларга таварышканнар-биле оларны репрессияга таварыштырыгже чедир кады чурттап турган оларның өг-бүле кежигүннеринге, өске-даа төрелдеринге, а ол ышкаш хосталгазын казытканнар турган черлерге, шөлүлгеге, өскээр көжүрүшкүнге, тускай чурттаар черлерге төрүттүнген ажы-төлүнге база хамааржыр. Репрессиялар-биле холбаштыр өскээр көжүрткениниң фактызын бадыткаан документ чок болза, ол фактыны суд-биле тодаргайлап доктааткан туруп болур».

15. 14 үүлде «ССР Эвилели болгаш» деп сөстерни казыыр.

16. 15 үүлде:

бирги кезекти дараазында уткалыг эдилге-биле айтыр:

«Хосталгазын казырының, психиатрияның эмнелге албан черлеринге күш-биле чыттырарының хевири-биле репрессияларга таваржып чораан болгаш сөөлүнде агарткан кижилерге оларның чурттап турар черниң аайы-биле чоннуң социал камгалалының органнары агарткан дугайында база хосталгазын казытканнар турар черлерге болгаш психиатрияның эмнелге албан черлеринге турган үезинин дугайында документилерге үндезилээш, хосталгазын казытканнар турар черлерге база психиатрияның эмнелге албан черлеринге эрттирген ай бүрүзү дээш хары үтда акша эгидиишкинин күш-ажыл төлевириниң хоойлу-биле доктааттынган адаккы хемчээлинин дөрттүн бир кезининң үш дакпыр хемчээли-биле тыпсыр. ынчалзажок ол хемчээл күш-ажыл төлевириниң хоойлу-биле доктааткан адаккы 100 хемчээлинден ажыг болбас»;

дараазында уткалыг бешки болгаш алдыгы кезектерни ол үүлге немээр:

«Политиктиг чылдак-биле бүрүүдадыышкыннар үндезин чок деп хүлээп көрдүнгениби-биле холбаштыр хектерни катап көрген үеде кеземченин хемчээн өскерткен кижилерге акша эгидиишкинин хектери дагын көргенде, айыткан хемчээлден ажыр хосталгазын казытканнар турар черлерге турган үези дээш тыпсыр. Бо таварылгаларда акша эгидиишкинин хектери катап көрген түннелдериниң дугайында шынзылгаларга үндезилеп төлээр.

Россия Федерациязының девискээринден дашкаар чурттап турар кижилерге акша эгидиишкинин репрессияны ажыглаан үеге чедир Россия Федерациязынга чурттап турган черниң аайы-биле, а кажан чурттап турган черин тодаргайлаар арга чок болза, — репрессияларны ажыглаан черниң аайы-биле тыпсыр».

17. 16 үүлге:

бирги кезекти дараазында эдилге-биле айтыр:

«Агарткан кижилер болгаш оларның өг-бүле кежигүннери чуртталга байдалдарын эки-жидери чугула болу бергенде, олар чуртталга бажыңнарын бирги ээлчегде алыр а көдээ черлерде чурттап турарлар — хуузун төлевес чээлини алыр болгаш чуртталга бажыңын тудуп алырынга тудуг материалдары-биле бирги ээлчегде хандыртынар эргелиг»;

ийиги кезекти бирги абзаштың сөөлүнге дараазында эдилге-биле айтыр:

«а) санаторий-курорт эмнелгезинге баарынга болгаш дыштанырынга путевкаларны бирги ээлчегде алыр;

б) эмнелге дузаламчызын ээлчег чокка көргүзер болгаш эмчиниң берген рецепт бижинги өзугаар эм өртээниң 50 хуузун кызырар;

в) мотоколяска алырынга хамаарыштыр эмнелге черинин көргүзүглери бар турда база автомобиль башкарарынга чугаа көргүзүглер чок турда, ЗАЗ-968 М класстың автомобили-биле халас хандырар;

г) хоорайның пассажирлер аргыштырар транспортунун бүгү хевирлери-биле (таксиден ангыда), а ол ышкаш чурттап турар административтиг районунуң ниити ажыглал автомобиль болгаш хем транспортунга (таксиден ангыда) халас чоруур;

д) хоорай чоогунун демирорук болгаш хем транспортунга база хоорай чоогунда маршруттуг автобустарга халас чоруур;

е) демир-орук транспортубиле чылда бир катап (баар, кээри-биле кады) халас чоруур, а демир-орук харылзаазы чок районнарга — хем, агаар азы хоорайлар аразының автомобиль транспортубиле 50 хуу чиигелделиг чоруур;

ж) чуртталга шөлүнүң, коммунал ачы-дуза чедирилгезиниң 50 хуузун хоойлужудулгабиле доктааткан норма-чижектериниң хемчээлинге дүүштүр, а ол ышкаш төп одалгазы чок бажыңнарда чурттап турар чоңга доктааткан норма-чижек-биле одаар үүлдү садын алыр өртээниң 50 хуузун (агарткан кижилерге болгаш оларның өг-буле кежигүннеринге) чиигедир;

з) телефонну бирги ээлчегде тургузун бээр;

и) телефонну халас тургузуп бээр;

к) сад ажылдыг эштежилгелерге болгаш чуртталга-тудуг кооперативтеринге бирги ээлчегде кирер;

л) қырганнарга болгаш инвалидтерге туткан бажың-интернаттарга ээлчег чокка хүлээп алыр, аңаа өг-бүрүнүң долу хандырылгазы-биле чурттаар болгаш алган пенсиязының 25 хуузундан эвээш эвезин тыпсып төлээр;

м) кадаар диштерин халаскe белткеп, септээр (үнелиг металлдардан кылган диштерден ангыда), өске-даа кылымал үүлдер-биле чиигелделиг хандырар;

н) аъш-чем болгаш үлетпүр бараанныры-биле чиигелделиг хандырар»;

дараазында уткалыг үшкү болгаш дөртку кезектерни үүлге немээр:

«Бо үүлдүн ийиги кезээ-биле көрдүнген чиигелделерни «в», «е», «и» болгаш «м» пунктуларындан ангыда бо Хоойлунун 2 үүлүнге дүүштүр пенсионерлер азы инвалидтер болуп, политиктиг репрессиялардан когараараннар кылдыр хүлээп көрдүнген кижилерге база хамаарыштырар.

Агарткан кижилер өлген таварылгада оларны күрүненің күсели-биле орнукшудар»;

үшкү болгаш дөртку кезектерни дараалаштыр бешки, алдыгы кезектер кыллыр санаар болгаш оларны дараазында эдилге-биле айтыр:

«Агарткан кижилер болгаш политиктиг репрессиялардан когараараннар деп хүлээп көрдүнген кижилер агартыышкын-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле болчукчуларның халас арга-сүмезин алыр эргелиг, а ол ышкаш күрүне каайлызын төлээринден бо Хоойлуну ажыглаары-биле холбашкан айтырыглар талазы-биле күрүне органнарынга болгаш судка дилег киирерде, суд чарыгдалдарын эдилгеринден хостуг болур, ынчаарга ол кижилерниң болгаш оларның салгалдарының аразынга чөрүлээлерге бо чиигелде хамаарышпас.

Агарткан кижилерге болгаш политиктиг репрессиялардан когараараннар кылдыр хүлээп көрдүнген кижилер бо үүлдүн ийиги болгаш үшкү кезектери-биле көрдүнген чиигелделерни алыр эргелиг болза, Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларының, автономнуг областың, автономнуг округтарының, а ол ышкаш хоорайларның болгаш районнарының күүсекчи эрге-чагырга органнары агарткан дугайында документилерге үндезилээш, чаңгыс аай хевирнин хереченнелин оларга тыпсыр, оны Россия Федерациязының Чазаа болгаш бадылаар».

18. Дараазында уткалыг 16^1 үүлдү хоойлуга немээр:

«16^1 үүл. Репрессиялар-биле холбаштыр хавырткан, хурааткан болгаш өске-даа аргабиле оларның ажыглалындан үнген эт-хөренгизин азы оон өртээн ийикпе, азы акша-биле дуглаашкынын агарткан кижилерге эгидер.

Дедир эгидеринге, төлээринге, азы акша-биле эгидиишкинге хамаарышпас үүлдер болза:

хавырткан, хурааган, өскедаа арга-биле ээлээринден үштунган үеде күштүг хоойлужудулгага дүүштүр национализастаан (муниципализастаан) азы национализастаар (муниципализастаар) ужурлуг эт-хөренги (оон иштинде чуртталга бажыңнары);

хамааты болгаш Ада-чурттуң Улуг дайыннарының үезинде узуткаттынган эт-хөренги, а ол ышкаш бойдустуң чайгаар халаптарының үезинде узуткаттынган эт-хөренги;

чер, кат-чимис бээр кылдыр тарып олурткан үүлдер, ажаап алдынмаан тараа дүжүттери;

хамааты саарылгазындан хурааган эт-хөренги.

Агарткан кижилер өг-буле кежигүннери-биле кады доктаамал чурттаарынга эргежок чугула оларның бажыңнарын бир эвес ол кижилер күрүненің болгаш хөй-ниитинин чуртталга фондузунун бажыңнарын хостан бээр таварылгада оларга ол-ла хевээр эгидер. Агарткан кижилерниң оон мурнунда чурттап турган бажыңнарында амгы үеде чурттап турар кижилерге болгаш оларның өг-буле кежигүннеринге шак ындыг шынарлыг чуртталга шөлүн тыпсыр азы чуртталга бажынын тудуп алырынга дузалаар.

Агарткан кижилер-биле чөпшээрешкенин өзугаар чуртталга бажынын ол-ла хевээр оларга эгидеринге орнаш кылдыр чаагайжыдыр туттунган чуртталга шөлүн оларга бирги ээлчегиниң чурумун өзугаар тыпсыр азы чуртталга бажынын тудуп алырынга дузалаар азы бо үүлдүн алдыгы кезээ-биле көрдүнген хемчээл-биле чуртталга бажынының өртээн эгидер.

Күрүне болгаш хөй-ниити организацияларында турар эт-хөренгини оон элээшкинин эгитпейн база ону кадагалаан чарыгдалдарны тыртпайн, эгидер.

Арткан эт-хөренгини агарткан кижилерге эгидерининң аргазы чок болганда, оон өртээн доктааткан чурум өзугаар тодаргайлаан үнелээшкинге дүүштүр эгидер, ынчалзажок чуртталга бажыңнары чокка эт-хөренги дээш акша эгидиишкини күш-ажыл төлевириниң хоойлу-биле доктааткан адаккы 40 хемчээлдериниң азы чуртталга бажыңнары-биле кады бүгү эт-хөренги дээш күш-ажыл төлевириниң хоойлу-биле доктааткан адаккы 100 хемчээлдериниң хөй болбас ужурлуг. Кадагалаттынмаан эт-хөренгинин өртээн база ол-ла хемчээлдер-биле эгидер.

Эт-хөренгизин хавырганының, хурааганының азы өскедаа арга-биле ээлериниң аңылаанының фактызы доктаатты-ган, ынчалзажок ол эт-хөренгинің ынчаарда характериниң, байдалының, санының дугайында документилер чок азы читкен таварылгаларда чуртталга бажыңнары чокка ол эт-хөренги дээш күш-ажылдың хоойлу-биле доктааткан төлевириниң 40 чедию адаккы хемчээли-биле азы чуртталга бажыңнарын киришкирбишаан, бүгү эт-хөренги дээш күш-ажыл төлевириниң хоойлу-биле доктааткан 100 адаккы хемчээли-биле акша эгидиишкинин төлээр.

Агарткан кижилер өлген таварылгада оларның салгалларына эт-хөренгини, оон өртээн эгидерин азы акша эгидиишкинин төлээрин хоойлу өзугаар бирги ээлчегде боттандырар. Салгал дамчыыр чурум өзугаар ол эт-хөренгиден үндүрүгү тыртпас.

Агарткан кижилерниң чурттап турар черинин азы репрессияларны ажыглаар үеде оларның чурттап турган черинин аайы-биле олар кайы черге репрессияларга таварышканындан болгаш амгы үеде кайда чурттап турарындан хамаарылга чокка, оларга эт-хөренгини, оон өртээн эгидер азы акша эгидиишкинин төлээр.

Эт-хөренгини, оон өртээн эгидер азы акша эгидиишкинин төлээр дугайында моон мурнунда бо Хоойлу хүлээп алдынгыже чедир үндүрген шиитпирлерни өскертпес, а төлеттинген түңну катап эде санавас.

Эт-хөренгини, оон өртээн эгидер, азы акша эгидиишкинин төлээр дугайында билдириишкиннерни бо Хоойлу күштүг болуп кирген үеден соңгаар үш чыл дургузында, а озалдан агарткан таварылгада — агарткан дугайында документилерни алган үеден соңгаар үш чыл дургузында киирер.

Эт-хөренгини, оон өртээн эгидер азы акша эгидиишкинин төлээр дугайында шиитпирлерни Россия Федерациязының составында республикаларның, крайларның, областарның, Москва болгаш Санкт-Петербург хоорайларның, автономнуг областың, автономнуг округтарның күүсекчи эрге-чагырга органнары, черчериниң бот-башкарылга органнары «Политиктиг репрессияларга таваржып чораараннарны агартыр талазы-биле комиссиялар дугайында» РСФСР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун доктаалынга дүүштүр тургустунган болгаш политиктиг репрессияларга таваржып чораараннарның эргелерин катап тургузар талазы-биле комиссияларның берген түңнелдеринге үндезилеп хүлээп алыр.

Эт-хөренгини, оон өртээн эгидери-биле азы акша эгидиишкинин төлээри-биле холбашкан маргылдааларны судбиле шиитпирлээр».

19. Дараазында уткалыг ийнги кезекти 17 үүлге немээр:

«Акша эгидиишкиннерин төлээриниң, оларны эде санап доктаадырының, чиигелделер тыпсырының, хавырткан эт-хөренгинин азы оон өртээн эгидериниң чурумун, репрессияларга таваржып чораан кижилериниң болгаш политиктиг репрессиялардан когараараннар кылдыр хүлээп көрдүнген кижилериниң өске-даа эргелерин катап тургузарының чурумун Россия Федерациязының Чазааның бадылаан тускай дурумнери-биле доктаадыр».

20. 18 үүлдүн ийнги кезээнде бирги домакты дараазында эдилге-биле тодаргайлап айтыр:

«Хоойлу-дүрүмнүн шиидилге эргезинге удур кем-херек үүлгедиишкиннерин кылган буруузу доктааткан чурум өзугаар бадыткаттынган БЧК, КПЭ—КПЭО, УНКВД—НКВД, КАМ, прокуратура органнарының ажылдакчылары, судьялар, прокуратура органнарының ажылдакчылары, судьялар, комиссияларның, «онза чөвүлел хуралдарның, «ийиниң», «үштүн» кежигүннери, суд эрге-хүлээлгелерин боттандырып турган өске-даа органнарның ажылдакчылары, политиктиг репрессиялар дугайында херектерни истээринге база чугаалажып көөрүнге киржип турган кижилер күштүг кеземче хоойлужудулгазынга үндезилээш, кеземче харыысалгазын хүлээр»,

21. 19 үүлдүн ийнги кезээнде «12-16» деп саннарны «$12—16^1$» деп саннар-биле солуур.

22. Хоойлунун адында болгаш бижимелинде «РСФСР» деп сөстү хамаарышкан домактарынга «Россия Федерациязы» деп сөстер-биле солуур.

Россия Федерациязының Президентизи Б. ЕЛЬЦИН.

Москва, Россияның Советтер Бажыңы. 1993 чылдың сентябрь 3, № 5698-1.

АМЫДЫРАЛЫВЫСТЫ ЧАА ОРУКЧЕ

Көдээ ажыл-агый: ооң айтырыглары

4. Өске эт-хөренги кымдал?

«Дус-Даг» деп адап алырывыс акционер ниитилел (АН) «Торгалыг» совхозтун баазазынга туруп эгелээрин шиитпирлеп алган дижик бис. Бүгү бар эт-хөренгини хуужудар бе азы чамдыызы артып калыр бе деп айтырыг тургустунуп келир. Чүнүн-даа мурнуада, совхозтун машинатехниказы. Бүгү-ле хилис чарыгдалды үндүрүп турар адыр бо-ла болгай. Тыванын колхозтарын шуптүзүн совхозтар кылдыр шилчидипкенде ажыл-агыйларга чүгле машына саны чеден-сезен чедип турду. Оларның дөртен-бежен хирези хүннүн маннап, хөй-ле кывар-чаар материалдарны чарыгдаар. «Күрүнеде чок эвес. ССРЭ дег бай чурт бар эвес» дижир бис але. Чогумна даарта чедип келир сагышта дег амыдыралды хоозун бодап өөрени бергенивистин бир чыллдагааны мында. Ынча хөй машина-техниканы шимчедип алгаш, чогум медээжок чугула кылыпкан ажылы чокдаа болза, хөй бензин агаарже хып үне бээр, хүнде машиналар башкарганы дээш чолаачыга хөлөзи төлээри албан.

Ам совхозтарда артып калган «көксү-хөрээ чыргалыг», «даван-даяа аарыг» машиналары аная тургулаар. Совхозтарда бензин чок. Ону садып алыр акша-төгерикти кайыын алыр боор. Ынчалза-даа машиналарга ажылдап өөрени берген болгаш, кайнаар-даа баарда, ону ажыглаар. Бензин тыва тыртып алгаш, гаражта бар машиналарны шимчедип-ле эгелээр. Олар шынында ажыктыг ажылды кылып турза-даа, амгы чарыгдалдарның кол хартаачылары болуп артпышаан.

АН-ге машина херек. Ынчалза-даа ооң саны эвээш, ажылга эн чугула машиналар негеттинер. Харын-даа хөй чүк сөөртүр, ырак орукка идегелдиг техника херек. Дортуу-биле чугаалаарга —машина-техниканы база хуужудар.

Чүл ол? Ам бисте «хуужудулга чанчылы» ышкаш, машиналарны туралаан-на кижилерге чиик өртекке саткылаптар бе? Чок!

Күзелдиг кижилер бар болза, машина-трактору ачылгага (арендага) берип болур. Мында база хөй-ле дугуржүү чүүлдер бар. Чижээ, тарылга шөлүн, мал чемнерининң шөлүн ачылгага алган кижиге трактору садар апаар-дыр. Чүгле ол эвес, өске-даа көдээ ажылагый машиналарын, автомобильди бээр апаар. Дугуржулга ыяк болур ужурлуг. Суггаттыг шөлден арендатор ынча центнер тарааны ажаап алыр, ынча центнер мал чемин кезер дээн чижектиг. Ону АН садып алгаш, чонга садар. Совхозтун малын хуужудуп алган кижилер чыл санында ыяап-ла ынча сигенни, зоотехниктиг рацион өзугаар санап кааны-биле мал чемин белеткеп, шөлү чок болза, садып алган турар ужурлуг. Шаанда Дус-Даггa малынга сиген кезип албаан аратты торгап турганын сактып келиилиңер. Чүгле АН-ниң малын садып алган аттар эвес, суурда малды албан тудар кылдыр хүлээнген өрегелер боттарында бар малынга чемни албан белеткеп алыр. Сиген кезер шөлдер чегей болганда, АН-ниң амдыызында хуужутпаан чери бар. Моон үнген сиген ыяал кестинип, кижи бүрүзү белен мал чемниг турар. Мынчал келирде, хадыланнар болгаш тараа шөлдерни ачылгага алган кижилер хуузунда машина-техникалыг болуру чөп. АН-ниң машина-тракторун оларга саткаш, оларның ажыглалын чурумчудуп, дурумчудерин чедип алыры эргежок чугула. Дөө-ле чер кезип, садыг-саймаа кылыйн дээн кижиге машина садып болбас, АН-ниң хөренгизин хуужудуп алган кижи чонга хереглелдиг ажылды кылган турар. Харын-даа кывар-чаар материалдар баазазын хуужудуп болур ышкажыл. Суурга бензин, ус турзун. Оон ээзи хуу кижи. АН-даа, хуузунда машиналыг кижилер бензинни оон садып алзыннар. Бир эвес оон ээзи чонну бензин, үсбиле хандырып шыдавас болза, ону АН дедир садып ап, өске кижиге дамчыдып болур. Чугула ажылды ажык чок болдурбазы көскү эвес-тир бе!

Машина-трактор мастерскаязынга, гаражка чарыгдалдар тергиин улуг. Кедергей ээ-харыысалгалыг кижилерге мону болгаш өске-даа шимчевес хөренгини хуужудулгаже киирери ажыктыг-даа ышкаш. Манаа база-ла хоойлужудуп каан дугуржулга керээзи хамык-ла үүлдүн быжыг даянгыыжы апаар.

Амгы үеде колхоз-совхозларда кедергей берге байдал тургустунган. Оон бирээзи — мал аарыгларынга удур демиселди чорудары болуп турар Хамык-ла бергелер эм-тан өртээ хостуг апарганында. Каяа-даа баарымга малдын кодур аарыы ам көскүлеп кончуг апарган. Шагдагы дег кодурга удур чылда ийи, херек апарза, үш-дөрт чедир чорудуп турган мал чуулдазы барык үзүлген деп болур. Кодур аарыынга удур чуулдага хереглээр эм өртээ талыйып барып ушкан. Кажаа-хөрээни моон мурнунда чылларда шыдавыже кылып турганындан, малды доктаамал чуулдага киирип келгениниң, кодур аарыының когу шуут үзүлген деп болур. Чогум-на моон ачызында кодурлаашкын массалыг болу бээриниң үе-чадазы ам-даа четкелек. Кодур дээрге малдың эн-не хоралыг дайзыны ышкажык.

Күзелдиг ветеринарларга техниказы-биле катай хамык-ла эт-септи чүге хуужудуп болбазыл? Амыдыралының дөзу чогум ында болганда, суурда мал эмн

ШЕРИГ АЛБАНЫ— ЫДЫКТЫГ ХҮЛЭЭЛГЕ

ДАҢГЫРААН БЕРГЕН

Россия Федерациязының делгем девискээринде үүс-үүс шериг кезектеринде Тываның аныяк төлээлери шериг хүлээлгезин эрттирип турарлар. Оларның хөй кезии дайынчы өөредилгезин, шериг албаның янзы-бүрү дүжаал-даалгазын шынчы ёзу-биле күүседип, командирлеринге, эшөөрүнге мактадып турарлар.

Эрткен 1993 чылдан эгелеп Тывада шериг кезектеринде база бир онзагай, солун үүл болган; часкы шериг кыйыртыышкынындан эгелээш, республиканың девискээринде азы төрээн чүртүнда артып калгаш, хүлээлгезин күүседип турар оолдарның саны ниитизи-биле 200 кижи чедип турар. Оон иштинде 80 ажыт чаңгыс черчүрттүгдүрүвүс Тываның кызыгаар шериннде дайынчы хүлээлгезин эрткен ноябрь-декабрь айларда күүседип эгелээш, ам дайынчы даңгыракты хүлээп ап, холунуң ужүүн салганнар.

Ук болуушкун солун эрткен. Кызылда-даа, кожууннардада-даа чүрттап турар ада-иелер болгаш оолдарның өске-даа чоок кижилери байырлалга кириишкеннер. Шериг кезээнің дайынчы түгүн чыскаал баарыбиле эрттирип, шериг оолдар боттары чүрүм ёзугаар маршталап эрткениниң соонда, командирлер-биле шериг кезээнің аалчылары ужурашканнар. Оон соонда солун спортчу маргылдаалар болган. А кол болуушкун — Кызыл хоорайда ада-иелерлиг оолдарга бир хүн иштинде шөлээни бергени.

Президент Ш. Д. Ооржакка, ТР-ниң Чазаанга солдаттардан чагаа

ТЫВАГА АЖЫКТЫГ БИС

«Силерге бо чагааны бижээн ужурувус болза, бистин шериг эрттирип турарывыс-биле хамаарылгалыг чүве. Бисти дүвүредип турар айтырыгларга дузалаарынарны улуу-биле диледивис, хүндүлүг Президент болгаш «Шын» солун редакциязы.

Шериг хүлээлгевисти эрттирер кылдыр Казахстанның Джезказган облазында Приозёрск хоорайның шериг кезээнде келгенден бээр 6 ай ажа бердивис. Маңаа кээривиске эгезинде шупту чүве эки-ле турган чүве.

Бо сөөлгү үеде маңаа шериг эрттирип алыры арай бергеден келди. Мында офицерлериң хөй кезии каржыхажагай, сөөк-язы ылгаар чорук база бар. Бистериң хөй кезииви орустап билбес бооп кээр. Оны безин ажыглаар боор-дур.

Бис мында ийи күрүне кызыгаарын эртип келгеш, хары черде халас деривисти, кужүвүсту үндүрүп, кымга ажылдап берип турар улус боор бис? Оон орнунга өскен-төрээн Тывавыска тудуг-даа кезээнге ажыктыг кылдыр бажың-балгат кылып турган болзувусса дээре эвеспе он. Бистің Тываның шериг комиссариады шын эвес ажылдап турар деп санап тур бис. Россияның тудуг кезектеринче кыйыртып турар оолдарны Тываның бодунга арттыргаш, чонувуска ажыктыг орансава кылдыртып, төрээн черивисти сайзыратсывысса эки эвес бе?

Ынчангаш хүндүлүг Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржак шериг барган оолдарга хамаарыштыр черле бирээни кылыр боор дээрзинге идеген артывыс».

О. Монгуш, В. Беляев, А. Куулар, А. Кодрак, С. Саая, шупту 29 кижи ат салган.

КЫМ-ДАА УТТУНДУРБААН

КЕЧИЛ-ООЛДУҢ КЕЗЭЭ

Тыва чонга удеттирип,
Тыва аъдын хөлгеленгеш,
Ада-чүрт дээш тулчуп чораан
Арат оглу мынчаар сөглээп:
Бардам, дерзин фашист буктар
Бажын сугар черин тыппайн,
Онгузун каап, чүктер санай
Ойлап дескен дуне чүве.
Сылдыс шолбан көзүлбес дээр
Сыылаан ажыг, шыксыг салгын
Сыгыр данны уткуп турда.
Сыгырга дег өткүт үн-даа:
«Тулчуушкунче түтсүп кирер
Тура дүшпес. Ура! — диген.
Оккур аъттыг тываларга
Орус, казах чоргаарланган.
Деражно дээш месиллежиг
Дедир ээлбес хайлы берген.
Кечил-оолдуң кезээ ынчаар
Кежик-чолду эгидип каан.

ТИИЛЕП ҮНГЕН

Мөрзең дожу дойлуп, дүрлүп
Мөөреп чыдар Ибка хемни
Калбак даштар кырлаан ышкаш,
Картып, шурап халчып келгеш
Быжыгланган немец кезек
Быражыр-даа аргазы чок,
Шүүрган отту ажыткан бис,
Шупту тода көскү түрган.
Бажыннардан, азыглардан
Баскыл кээп бүлүгүткүлээр
Хачыланган изиг оттар
Хаалган ышкаш ыыды читкен.
Долу, шүүрган аяскан дег.
Доткар-моондак арлы берген.
«Бурунгаар!» дээн күштүг үннер
Бүлүннарда чаңгыланган...
Ада-чүрттүң дайынынче
Аъттаныпкаш тиилеп үнген.
Аъттыг шериг Чүдүрүктүң
Арттырып каан чугаазы-дыр.

Борис ЧҮДЮК.
Кызыл хоорай.

Публицистиг чагаа

«МЭЭҢ ОГЛУМ КАЙДАЛ?»

Россия Федерациязының Чепсектиг Күштери берге болгаш нарын байдалда турбушаан. Ону бадыткаан факт-барымдааларны төп солун, сеткүүлден-даа номчуп турар бис. Бистің редакцияга кээп турар чагаалар база-ла ол темага хамаарыштыр кайы көвей болгаш янзы-бүрү таварылгалар дугайында херечилеп турар. Ындыг чагааларны, улус-чоннуң бодалдарын 1993 чылда солунувуска каш удаа парлап үндүрген бис.

Россия Федерациязының хүрээлениндe турар болганывыста, шериг айтырыы бистен черле ыравас, ол доктаамал бодунче кичээнгейни негеп турар, негээр-даа.

Бөгүнгү номерде 1993 чылда Тыва Республикада тургустунган шериг оолдарның ада-иелериниң хөй-ниитичи комитединиң үндезилекчилериниң болгаш удуртукчуларының бирээзи Вячеслав Сюрюнович Салчак бодунуң бодалдарын номчукчуларның кичээнгейинге бараалгатты:

Шагда кижи шериг хүлээлгезин эрттирип чорааш, чаа чыл келирин четтикпес чүве-биле дөмей, аажок маңгызынар боор чүве. Ол чөп-даа, чүге дээрге, чаа чыл кээрге-ле сээн шеригге турар хүүсааң бичии-даа бол кызырлып, төрээн чүртүнче чанар үеңни чоокшуладып келгени ол деп, сагыш-сеткилди чингедир чүве-ле болгай.

Бирги базымнарын чаа кылып эгелээн 1994 чыл шеригде хүлээлгезин күүседип турар бистің чүс-чүс оолдарывыска база-ла ындыг болган боор диде, черле частырыг турбас.

Оларның бир кезээ бо чылын (чазын база күзүн) шеригден халажып, бажыңынче чанар, а чамдыктарынга келген чыл ёзулуг шериг кижи болуп дадыгар чадазы.

Ындыг-даа болза чаа чылдың өске бир талазы база бар болдур ийин, ону утпаза чугула. Чүге мен ол дугайын онзагайлап демдеглеп, улус-чоннуң кичээнгейин ынаар угландырып турар мен? Чүге диде, сөөлгү бир-ийи чыл дургузунда бистің республиканың шеригден дескен, шеригге аарып, озал-ондакка таваржып, янзы-бүрү херектер дээш шериг трибуналынга шиттирип турар аныяк төлээлериниң саны эвээжевейн турары. Оон аңгыда, бир чыл иштинде читкен оолдуң дугайында факт-барымдаа база тыптып келген.

Шериг кезектерин бодунуң туразы-биле каггаш, дезип чедип келгеннерге хүн, ай, чыл келген тудум-на узамдыгын, багай салдарже, нарын байдалче киирип бар чорүүр болгай. Чүге дээрге дескениниң бээр хүүсаазы узаарта-ла, харыысалга чүктээри күштелип кел чыдары ол.

1993 чылдың декабрь айның сөөлгү хүннеринге чедир шеригден дескеш, боттарын нарын байдалга тургузуп алган оолдарның саны 370 кижи ажып турар. А оларның иштинден бежен хире кижи кеземче хөрээнің адаанда турып турар. Ындыг оолдарның чамдыызын шериг прокурорларның шиитпириң ёзугаар шагдаа органнары дилеп турар. Туттургаш, кара-бажынга суктургаш, оон соонда херек оттурып каяны шериг прокуратураларының девискээр ёзугаар турар черлерниче ээлчег-биле сүүдүрген-даа оолдар бар болгай. А шериг шүүгүзү дээрге-ле хамааты улусчу шүүгүлен элээн шынгыы деп чүвени чон билир.

Шеригден дезиишкинни чаңгыс талалап тайылбырлаары, аңаа чаңгыс аай харыы бээри кончуг нарын. Кандыг-даа ужуклыг чыллагааннар бар. Ылаңгыя улус аразында «сөөк октаар» чоруктуң түннели, оон бак салдары дизе частырыг болбас боор. Шеригден дескен оолдарның боттары-биле-даа, оларның ада-иелери, өске-даа чоок кижилери-биле чугаалажырга, барык-ла бо байдалды көл чылдагаан кылдыр алаар болду. Чамдыкта кижи бүзүревес аргажок, ындыг-даа бол, ону бадыткаптар факт-барымдаа оолдарның-даа, дөргүл-төрелдериниң-даа холунда чок. Ол улустың чүгле сөс-домаан дыннап алгаш, оларны камгалааары берге. Бо бүгүнү чүгле шериг кезээнге чедип, быжыг турушту көргүзүп турган, шыңгыы хыналданы чоруткаш, бадыткап болурун ам барып өөренип көөр. А чүү кижи ол шериг кезээнче бар чыдарыл, кым оон чарыгдалдарын телээрил, черле ынчаш, чүс-чүс шериг кезектерин канчап хынап күш чедерил? Оон аңгыда, шериг кезээнге чедеп-даа бээр болза, демги факт-барымдаалар колдуу бадыткаттынмас, кандыг-бир үүл шериглерни, оларның ада-иелерин, чоок кижилерин Кызылга чыып, оларны шериг кезектеринче эгидириниң талазы-биле ораалдажыышкынны кылып чоруттулар. Хараадан-чыг чүве — ол эки арганы эвээш кижи ажыглааны.

Ол-ла күзүн, ТР-ниң Дээди Советиниң ынчангы Даргазы К. Бичелдей кеземче хөрээниң адаанда кире берген оолдарны оон хостаарының талазы-биле дилег-чагааны шериг прокуратуразынче чоруткан турган. Юстицияның 3-кү класының күрүне төвулекчизи И. Г. Пойманов ук дилегни үүлдүг деп көргеш, түдүг кезээнге турган оолдарны кеземче хөрээнден хостаанының дугайында чагааны К. Бичелдейниң адынга 1993 чылдың декабрь 9-та чоруткан болду. Өөрүнүү үүл. Ийе. Ындыг-даа бол. Үстүнде айыткан хемчеглер дээрге чүгле каш оолдарның салымын камгалап шыдаан, а кеземче хөрээнде ам-даа он-он кижи чорүп турар. А демги бижээним үш чүс оол бар болгай, олар бөгүн-даарта база-ла кеземче хөрээнге кире берип болур. Оны канчаарыл?

Бо талазы-биле кижи сеткилин чымчалып болдо чаңгыс үүл бар. Ол дээрге чамдык командирлер дезе берген шериглериниң дугайында шериг прокурорларынга дыңнатпайн турар, оолдарның бажыңнарынче чагаа кыйырыг чорудуп кааш, кээр-келбезин-даа шоолуг тоовайн, ол оолдарның халажыр хүүсаазын манап алгаш, оон соонда шериг комиссариаттарынче документилерин чорудуптар (Шеригден халашканының дугайында). Ындыг таварылга эрткен чылын июль айда Барын-Хемчик кожуунун шериг комиссариадынга болган. Ук документилерни көрдүм, оон дамзызында чээрби хире шериг оолдун ат-бажын киирген чорду. Ынчалбааже, бо базала ийи-чаңгыс боор таварылга-дыр. Шеригден дескен оолдарның шуптузун ынчап болур дээрзинге ынаныш бар бе? Чок.

Черле ынчаш сөөлгү үеде Россияның Чепсектиг Күштеринде байдал экижиир хамаанчок, нарыыдап турар дизе, частырыг чок боор.

Хүн бүрүде бир-ле нарын айтырыглыг азы девиденчиг, дүвүренчиг медээлиг кээп турар ада-иелерни, дөргүл-төрелдерни хүлээп ап, оларбиле чугаалажырга, чүүү дыннавас дээр, аңаа-ла кижи ыңмазыраар. Чамдыкта аңтадап, чүүү кылырын безин аайын тыппайн баар.

Демги читкен оол дугайында маңаа чугаалаксадым, ону номчукчулар боттары үнелээр кылдыр, кичээнгейге бараалгаттым.

Ырыстуу Монгуш (19 харлыг) 1992 чылдың июнь айда Сут-Хөл кожуунун шериг комиссариадынган кыйыртқаш, Приморье крайга турган. Олла чылын декабрь айда оон баштай турганы шериг кезээн тарадыптарга, өске черже чоруткан. А ол баар ужурлуг турган шериг кезээнің командириниң чагаазын ёзугаар алырга, ынчан-на 1992 чылдың төнчүзүнде, орук ара дескен бооп турар. Ол хевээр оон дугайында чүү-даа чок. Бир чыл иштинде хемчег алыр хамаанчок, ону дилээр деп дүвүрээзин үндүрген кижи-даа чок. Төрелдери чүгле 1993 чылдың июнь айдан эгелеп чагаалар бижип, шериг комиссариадынга негелделер тургузуп, оларның харыызын манап органнар.

1993 чылдың декабрь 15-те шериг кезээнден мындыг уткалыг чагаа келген: «Силерниң оглуңар Монгуш Ырыстуу шериг кезээн бодунуң туразыбиле каггаш, дескен. Чүүттап турар черинче айтырыглар, кыйыртыр чагаалар чорударга, харыы келбээн. Аай-дедир дилээнивис түннел чок болган. Оглуңарның шериг албаның эрттирер хүүсаазының төнгенин барымдаалааш, шеригден халашканының дугайында документилерни чоруттувус». Кайы хире-дир? Ол шериг кезээнің командири бир чыл бүрүнгаар чиде берген кижи канчап барды, кайда турып турарыл деп айтырып, дүвүрээр хамаанчок. Бодундан ада-иелерже үүүй каап турары ол-дур. Кандыг-биз машина-балгат ундуп бижээни-биле дөмей болуп, шериг кезээнден үндүр октапкан.

Ук чагааны бижип турар үеде 19 харлыг шериг оол алынга-даа келбээн, шериг кезээнге-даа турбаан. Бир чыл иштинде кайдазы-даа билдинмес. Республиканың-даа, Сут-Хөл кожуунун-даа шериг комиссариаттары ону билбес, ужурже албадаарының кырында келген.

Шериг комиссариаттарының, шериг кезектериниң командирлериниң, Тывада кожуннарның эрге-чагырга органнарының удуртукчуларының үгаан-медерелинче «шеригже чоннуң оолдарын чорудуп турар улус-тур бис, бир кодан мал-маган эвес» деп чүвени эки киир шиңгээдип алыр кылдыр, быжыг, шыңгыы турушту көргүзер үези келген деп чүвеге чигзиниг чок. Чүге дизе, оолдарны шеригже аъттандырып чорудуптарга, оон соонда олар дээш кым харыылаар, кымдан нетээрил деп чүве билдинмес.

Ылаңгыя келир үеде шериг чорүүр оолдарывыстың дүнмаларывыстың дугайында амдыгаштан тура боданып эгелезе үүгүла. Шериг албаның эрттирбес деп чугаа-соот, дааш-шимээн көдүүбейн, а ол оолдарны кадык, шыырак, ладыккан, ёзулуг эр кижилер болу берген кылдыр бистевге эгидип бээрин чедип алыры— кол сорулга болур ужурлуг. Бо бүгүнү янзы-бүрү талалап сайгарып, өөренип көрүп турган, чөптүг ёзу-биле шинтиплээр аргаларны тып турган, ыяк боланза эки. Ылаңгыя көлээ черлерде чүрттап турар оолдары шериг баар ада-иелерге ол хамааржыр.

Ындыг уткалыг ажылды чаңгыс черге мөөнеп, хаара тудуп, чогүүр леннелге тургузар дээш 1993 чылдың март айдан эгелээш бөлүк шериг оолдарының ада-иелериниң хөй-ниитичи организациязын тургузарын ораалдажып келген бис. Ол-ла чылын июль айда шериг иелер комитеди уткалыг организацияны арай деп турган. Ам ол бүт кыргаар-ла боттары дузалажы бээр дээрзинге чизиниг чок.

Эки тургустунуп, бут кырынга быжыгланыр алгаш, чаа организацияның херек кырынга боттандырар дээш мөрүнүнде салып турар сорулгалары солун-даа, ажыктыг-даа, бистің амгы болгаш келир үеги-даа шериг оолдарывыска удуг деткимчени көргүзүп шыдаар-даа.

Кандыг уткалыг айтырыглар көдүрер деп турарыл дизе, кол негелделери мындыг: 1) малчыннарның оолдарын хоойлу ёзугаар альтернативтиг ёзу-биле шериг хүлээлгезин күүседири-биле бир чыл чартык иштинде малчыннадып ажылдаткаш, ону албан-хүлээлгезин эрттиргени ол деп үүлду чедип алыры; 2) Тываның девискээринге кандыг байдалда өг-бүлелиг кижини арттырып болурул база Тывага шериг хүлээлгезин күүседип артып турар оолдарның санын чоорту өстүүрениң негелдезин кылып тургаш, ону эчизинге чедирери; 3) Россияның янзы-бүрү шериг кезектериниң бүрүзүнге Тывадан барган оолдарның санын бештен черле эвээжетпес; 4) кожууннарда эмчи комиссияларының ажылының шынарын эжижиирин негээр болгаш шынгыы харыысалгалыг болурун чедип алыры; 5) Тываның шериг комиссариадынга тыва дыл билир кижини ыаап-ла ажылдадырын негеп, эчизинге чедирип база тыва дылдыг кожууннарга шериг комиссариадының удуртукчузунга аргалыг-ла болза, тыва офицерлерни тургузарын негээр; 6) Россияның өске девискээрлеринде шериг иелер комитеттери-биле сырыы харылзааны тургузуп, ында шериг албаның эрттирип турар чаңгыс чер-чүрттүгларын ук иелериниң дузазы-биле доктаамал хайгааралга алыры.

Кол-кол угланыышкынныарывыс мындыг уткалыг. Ында күүсеттинмес үүүлдер чок деп санап турар бис, чүгле эки шудургу, шыдалдыг ажылдаары херек бооп турар. Чоттум дээштиг ажылды Тываның бүгү шериг оолдар ада-иелериниң деткимчези-биле тургузуп шыдаптар болзувусса, кылыр ужурлуг үүүлдер ам-даа немежир дээрзи билдинтир.

Ынчангаш улуу-биле дилеп каарывыс болза, материалды номчуп, оон-биле кичээнгейлиг таныжып, сайгарып көргеш номчукчулар боттарынга санал-онаалдарын бижип, бистин-биле харылзажыр боор деп идеген каар-дыр бис.

Шериг оолдар ада-иелериниң комитеди тур када Кызыл хоорайда Красноармейская, 100 деп адресте турып турар, оон телефону 3-44-87 азы 3-49-50. Акша-төгерик азы өске-даа дузалаксыр сумелер кадар дээн хамаатылар, организациялар база ол адрес таварыштыр харылзажып болур.

Үстүнде бижиттинген үүүлдү маргыш чок материал-дыр деп чаңгыс талалап шылавас бис. Бистен өскээр-даа болдар турар улус бар боор. Ынчангаш, кады ажылдажылгага белен болгаш кижи бүрүзүнге ажык бис.

Вячеслав САЛЧАК.

Шериг оолдарын ада-иелериниң хөй-ниитичи комитединиң күүсекчи органынын удуртукчузу.

ШЕРИГГЕ КИЖИЗИИР

Мен алдан чылдарның солдады мен. Ынчан кижи шеригже дыка-ла чоруксаар чүве. Шеригге кижи дадыгар, эът-хан кирер, кадыг-бергээ өөренир.

Бистер шеригге чорун турувуста Улуг-Хемни кежир көвүүрүдаа чок. Эрги аэропорттан хем ол чарында лагерьниң хериминиң иштинче вертолетбиле кежир октап турган чүве. Бистерни 44 дугаар командага киир санаан.

Кежээликтей апарган. Хүүзедир вертолет-биле дажыглап келген. Хем ол чарыынга он ийи улуг, бир «Кубань» автобуска олурупкаш, Саян дагларынын артынче хаптывыс. Чедер черивисти Прибалтика дээн, Черняховск хоорайга 17 хонуп чораан, четкен бис.

Түс чернин чүрттакчы чону кайыын келген силер деп айтырарга, Тывадан дээривиске билбес болур чүве. Из Кубыдаа дээр, из Тулы-даа дээр.

Шеригге колдуунда спортка хандыкшыллыг кижи кончуг тааржыр. Өөредилге үезинде кадыг-бергелерни ажыл шыдаар чүве. Эртеннин-не сула шимчээшкиннер, маршбросоктар чорудар. Шыдамык кижи бүгү бергелерге торулбас.

Үш чыл хүүсаанын эрте бергенин безин билбээн мен. Ийи дугаар чылымда Варшава Керээзиниң күрүнелериниң өөредилгези болганда Совет Эвилелиниң маршалы Чуйковтун холун тудар аас-кежик меңээ таварышкан. Разведротага турган, эки хайгаралды чорутканымдан 10 хонуктун шелээзин берген.

Шеригге хүлээлгезин эрттирер дээрге-ле кижиниң бодундан кончуг хамааржыр. Албанны эки эрттирер болзунза, сеңи офицерлер хундулээр боор чүве. Карантин эртери берге. Ону эки эрттирип алыр болзунза, оон соонда сержантылар школазынче-даа чорудуп болур.

Бүгү тала-биле шеригге кижизиир боор чүве. Чүгле болундан кончуг хамааржыр. Даңгыракты сагыыр, Уставтарны эки өөренир. Негелдени күүседип-ле турар болзунза, макталдан өске чүү-даа албас. Маргыш болгаш тенек чорук багай.

Монгуш ӨЛЗЕЙ-ООЛ.
Күрлавырда офицер.

КАРААМ-БИЛЕ КӨРДҮМ

Сөөлгү үеде шеригге алган-хүлээлге эрттирери бергедээн болгаш дыка-ла нарыыдаан. Ол дугайын октябрь айның эгезинде шериг оолдарның болгаш шериг оолдар ада-иелериниң Кызылга эрткен хуралында киржип, саналымга чугаалаан-даа кижи мен.

Бодум аныяамда дыка шериг барыксаар турдум, оон чылдагааны-биле шериг хүлээлгемни үш чыл иштинде аажок-ла эки эрттиргеп мен. Шеригге турган, барбаан, көрбээн хоорайларым эвээш эвес. Ындыг боорга шериг албаның аажок хундулээр мен, шынап-ла, кижизидилгенин ёзулуг школазы. Шериг албаны эрттирип турумда бир солунга мени «Механиктиң өөрүшкүзү» деп үүүлге мактап бижээн таварылга эвес. Ынчангаш ол орус дылда солуниу бо үүнге чедир бодумнуң альбомумда шыгжап чорүүр мен. Ону старшина М. Шульженко бижээн чүве.

Шериг албаның кижизидикчи командирлериниң ачыдузазындан эки эрттиргеп боорумга, улуг оглум Виталий ыдыктыг шериг хүлээлгезинче аъттаныпкаш, шериг албаның Афганистанга эрттиргеш, арга-дуржулгалыг офицерлериниң кижизидикчи сагыш салыышкынынын эчызында диригчаныр келген. Ам ажыттелдуг, өг-бүлелиг ажылдап чоруур. Оон салдары-биле база бир оглум ачазын, акызын дозеп, шеригже чорупкан. Ол чорук сагыш ышкаш болбаан. Оглумну шериг кезээнге эттеп-соп турып берген. Чүгле боксер кижи болгаш аңаа камгаланыынга ейлежип турган. Ындыг корум-чурум чок болурга, ада-иениң сагыш-сеткили дүвүревес аргажок. Оглум Чита областын бир шериг кезээнге турда, азы-зы уруу-биле кады аңаа четкеш келген. Ында амыыралдың арай четпес талаларын ол-ла дораан эскере бердим. Казарма иштин хир-чам туда берген, ханалары ойбак, ур-ле уе иштинде чугайлап көрбээни илден. Өрээлдерде орундөжектер эмге-сеске чок, хиолиг. Солдат бүрүзүнге албан тумбочка турар чүве болгай. Аңаа ном-лептерин, чагаа хаптарын, идик-хевин чурумнуг, шевергин каап алыр, аштап-арыглаар шетка, чунар саван, диш-чуур дээш оон-даа хүн бүрүнүн херектиг эт-херекселлери аңаа турар чүве болгай. Тумбочка чокта, ол бүгү үүүлдерни кайа суп шыгжаарыл?

Оон бир өрээлди ажыдыптарыыска, капитан эргелиг офицер олур. Мсиилешкеш, келген хөрээнистиң ужур-чевүн дүүгаалаалыыр. Капитан оон дүвүрексеп:

— Чүге келириңер дугайында телеграмма чоруттаанынар ол? — диди.

Хенертен чеде бээривиске оон хомудап олурары илдеп. Чүге дизе, сандаргай байдалды баш бүрүнгаар эдип-сегидип, белеткениң оолдар дүште-даа чок, ында-мында иткилешкен, ыыт-шимээни-даа хөлчок. Бистің безин эскербес. Шериг амыыралдың четпес талаларын ол-ла дораан эскере бердим. Казарма иштин хир-чам туда берген, ханалары ойбак, ур-ле уе иштинде чугайлап көрбээни илден. Өрээлдерде орундөжектер эмге-сеске чок, хиолиг. Солдат бүрүзүнге албан тумбочка турар чүве болгай. Аңаа ном-лептерин, чагаа хаптарын, идик-хевин чурумнуг, шевергин каап алыр, аштап-арыглаар шетка, чунар саван, диш-чуур дээш оон-даа хүн бүрүнүн херектиг эт-херекселлери аңаа турар чүве болгай. Тумбочка чокта, ол бүгү үүүлдерни кайа суп шыгжаарыл?

Оон бир өрээлди ажыдыптарыыска, капитан эргелиг офицер олур. Мсиилешкеш, келген хөрээнистиң ужур-чевүн дүүгаалаалыыр. Капитан оон дүвүрексеп:

— Чүге келириңер дугайында телеграмма чоруттаанынар ол? — диди.

Хенертен чеде бээривиске оон хомудап олурары илдеп. Чүге дизе, сандаргай байдалды баш бүрүнгаар эдип-сегидип, белеткениң алаан-на болгай. Аңаа хорадаксап, дүвүреп орары ол-дур ийин.

Оон мээң үе-чергем-биле шериг албаның эрттирип турганывыс үе бажымга кире дүштү. Кандыг ийик? Аңаа хамааты кижи хамаанчок, улуг эргелиг генералды безин эрттирер эргези чок болгай. Барып-барып аңаа чорумал хамааты хостуг кылаштап кире бээр черни кандыг шериг кезээ дээрил? Харыысалга кайыл? Шериг серемчилел кайыл? Ында шеригниң кандыг-даа уставын өөретпейн турар. Харын-даа офицерлер боттары чурум үреп, арагалай бээрлер. Ынчап турда, солдаттар бот-боттарын шаптаныр чунар. Шериг кижиге кол-ла чүве — спорт. Шак ындыг болурга шак-үениң эрткенин эскербес, мага-бот быжыгып, күш-дамыр сайзырап, угаан-медерел бедирер. Солдат кижи эрес-сергек, кашпагай апаар. Оон салдары-биле кадыкшыл быжыгар. Ындыг боорга солдат бүрүзү бодун арыг-шевер ап чорүүр.

Өске эш-өөрүн нациясөөк хамаанчокка хундулээр, чаңгыс иенин оолдары дег эп-найыралдыг болур. Оларны бо бүгү-ле чүүлдерге ыды солдаттар боттары кылыр боор чүве. Шаланы оочур езугаар (чаңгыс ол-ла солдат эвес аан) боттары эки арыглап, чуур, бажыңны боттары чугайлап алыр. Бо бүгү быжыг сагылга-чурумнуг негелделеп кончуг хамааржыр. Ажылдаарын, шеригниң ниити болгаш иштики уставтарын таныжары, боо-чепсекти өөренири чергелиг бүгү-ле ажыл-хереки үүгле устав езугаар күүселдир апаар. Хостуг шактар албан турар. Ол үеде чагаа бижиир, азы спорт шөлүгежинге ойнаар, маннаар, турникке тутпуп, белетленир. Магалыг-ла! Казармага келгеш, соок суг-биле мага-боттуг шаптаныр чунар. Шериг кижиге кол-ла чүве — спорт. Шак ындыг болурга шак-үениң эрткенин эскербес, мага-бот быжыгып, күш-дамыр сайзырап, угаан-медерел бедирер. Солдат кижи эрес-сергек, кашпагай апаар. Оон салдары-биле кадыкшыл быжыгар. Ындыг боорга солдат бүрүзү бодун арыг-шевер ап чорүүр.

Өске эш-өөрүн нациясөөк хамаанчокка хундулээр, чаңгыс иенин оолдары дег эп-найыралдыг болур. Оларны бо бүгү-ле чүүлдерге сержантылар, старшиналар, офицерлер шак-минута санында-ла чагып-сургап кижизидер. Ындыг болурга, шериг албаның эрттирери безин чиик, солун. Шериг албаны солдат кижини бүгү-ле талаларга кижизидип, кадыг-бергелерни тоовас кылдыр чанчыктырып кижизидер. Ынчанмайн канчаар, солдат болганда, төрээн чүртүн карак огу дег камгалаар. Амгы үеде Россияны камгалаары-дыр. Амгы үеде эп-найыралга, шеригге, ынакшылга өөредилге-кижизидилге чок болган диримзе частырыг эвес боор. Ам чамдык солдаттар автомат, карабин, пистолет безин тудуп көрбээн боор-дур. Ону кандыг солдат кижи дээрил? Солдат амыырал [illegible] шеригге корум-чурум кан дег быжыг болур ужурлуг. Ындыг боорга солдаттарның аразында көрүлдээ, мартылдаа болбас, нация ылгашпас, эп-найыралдыг болур. Хаанчыг-даа Россия үезинде солдаттар ол-бо дижип ботботтарын дорамылажып корбааннар-ла болгай.

Шеригниң чепсек-херексели, техниказы сайзыраан. Ону чүгле эки чурумнуг, кижизиг, эп-найыралдыг байдал-биле өөренип көөр апаар. Ындыг турбуже-ле, шериг кезектериниң офицерлери ону кара туразы-биле өөренип көрбейн, солдат оолдарны ёзулуг шеригжиткен дурум-биле өөретпейн турарындан оларның салым-чолу баксыраан. Ол чорук солдат оолдарының ада-иелерин дувуретпес аргажок-тур. Ийе харын, эки сагылга-чурумнуг кезектер бар-ла ыыбаан. Ынчалза-даа хөй кезиинде сандаргай кезектер хөй деп бодаар мен. Ындыг-даа болза мен аныяк оолдарны шериг бажбанар дег дедир сургаал кылбайн тур мен. Чүгле шериг кезектеринде ындыг харыысалга чок, кижизидикчи салдар чедирбес, өөредиг бербес чорукту канчап-даа турган когун уссе эки деп бодаар мен. Аңаа-ла «дидир-дидир» дижип, бот-боттарын камгалашкан бичиидаа ажыы чок. Кандыг «дидир-дидирлериге» ол? Бистің Тыва Республикада чамдык шериг комиссарлары бар, олар колдуунда чедип ажылдавайн турар. Солдат оолдарын ада-иелери-биле харылзаа тутпас. Ол кезекке чораан бис, ындыг-ындыг деп чыллдааннаар. Үстүнде бижиндим ышкажыл, шериг кезээнче телеграмма чоруптарлар. Оон ол кезектің командирлери оларга улуурчыдаар черин арыглап белеткеп каар.

Оон соонда солдат оолдарны ол үеде ыыт-шимээн удурбес, артык сөс чугаалавас кылдыр баш удур сургаалды чорудар. Оон соонда бистин төлээлеривис ол кезекти ажок мактап кээлер. Харын-даа солдат оолдарны бактаар. Шериг кезээнден дескен суг-суг дээш-ле баар. А бир эвес мен ышкаш бир-ле шеригге кезээнче ада-иелер-биле хенертен чеде бээрге эки болган болза, ындыг кезекти канчап мактавас боор. Оон ынай устав сагыыс, ону билбес офицерлериниң шериг кезектеринге хөрээ чүл? Харын-даа ээ-харыысалга чогу дээш харыысалгадан хүлээтсе. Шериг уставын ёзугаар негелдени шыгыырадыр үүүе болза, чамдык шериг кезектеринде байдал чоорту чүгээртеп, сеңнер боор деп бодаар мен.

Ындыг болганда, шупту-вус бир дем-биле хөделиг болзувусса, эки деп бодаардыр мен. Чамдык эки кезектер бар-ла ыыбаан харын. Ынчалза-даа дыннаарга безин чамдык орус-даа, тыва-даа оолдар шеригден дезип келген боор чорду. Оон ынай шынын сөглээн солдаттарны чамдык офицерлер көрбестег бээри база чажыт эвес. Ынчангаш шериг хөрээн эжижиери-биле республикада шериг оолдар аваларының комитединиң кежигүннери шериг кезектер бүрүзүнге шынгыы негелдени тургузары эн-ле чугула деп бодаар мен.

Бүрбү ЯНЧАП.
Чаа-Хөл кожуун.

Екатерина ТАНОВА

КАРА-БАЙ

Тоожунуң ийиги кезээнден эгелер

(Эгези № 241, 243, 245 «Шында»).

— Чүнүң дугайын ирги, дарга?

Дарга элдепсингениннден артала холдарын карбаш кылгаш, чөгенгензиг өскээр көрген.

— Чүнүң дугайын деп чүнерил? Силерниң анмаарынар өрттенгениниң дугайын чугаалажып орбаан бис бе? Кым ону өрттеткениниң дугайын аан. Боданыр болдунар чоп...

— Аа, ону дедаан. Черле билбес-тир мен, даргам...

— Ха, ам боданып алдым дээн хиреде чүге дедирлени бердиңер?

— Черле билбезим-не аргажок ийин, дарга.

— Азы бодунар өрттедиптээн силер бе?

— Бодум бе?..

— Ийе, бодунар.

— Бодум кайын бодумнуна кежиимни ынчап баар ийик мен аан...

— База бооп болур.

— ...

Ам Ынаажык чүнүң-даа ужурун билбестээн.

— Ийе, амыдыралда ындыг чүве тургулаар чүве-дир — дээш, дарга Ынаажыктың арнынче түрлүү кончуг көрген.

Ынаажык элдепсингениннден ажсын аазадыпкан, даргаже кайган орган.

— Ийе, тургулаар. Улустан харамнанган ийикпе, азы кандыг-бир кара бодаан кижилеринче чуй каар дээш, чамдык улус боттарынын эт-севин үреп, азы өрттедип, чок кылып каап болур.

— Оо...

— Ындыг-дыр. Амдыызында чана беринер. Чугаавыс төнмээн эвеспе халак. Ам-даа боданыкар!

Ынаажык чангыс сөс-даа этпейн, дарга өрээлинден үнүпкен. Таныыр улузунга ужуражы бергеш база чүнү-даа ыыттаваан. Анаа-ла мендилешкеш, каржын эртип турган. Аъдын күдээзи дүүн чедип алгаш чанып келген. Ынаажык аалынче холдарын оорганына чуктенипкеш, чадаг базып чаңчыкан.

ДӨРТКУ ЭГЕ

Хурал-ла, хурал. Кожуунда-даа даргалар хуралдап-ла турар. Сумуда-даа хурал-ла. Арбан-даа улузу чыглып алгаш шүүгажып-ла турар. Төптен-даа, кожуундан-даа сургакчылар узулбес. Ажылдаа орта кылдыртпас. Оон кадында ол частың когурумнуг. соогу-даа кончуг. Каш арткан малга-даа, кижилерге-даа бергези аажок. Улустың аксындан МАЭ, ЧАЭ, артель, колхоз деп сөстер-даа дүшпестээн. Чамдыктары сонуургалбиле, чамдыктары сестиишкиннбиле бижиреп-ле турар.

Ынаажык чамдык хуралларга барып, чамдыктарына кандыг-бир чылдагаан каккаш барбайн-даа баар. Ол колдуунда бичии Отчугажын арталап, ону ойнадырына өйлешкен. Оозунун өзүүчели, доругуучалы-даа аажок, ужатура маңнап турар апарган.

Кадының ажылын кылырда кайыын, түүден эгелээрин билип, углап-шиглептер хире кижи-даа чок. Чүгле айтыышкын манап орар. А ол айтыышкын шагда-ла келген. Ында Сүт-Хөл сумузунуң араттары дооза МЧАЭ азы колхозтарже каттышсын дээн бо-ла.

Ак кыдыы, Шагбан-Терек, Кезек-Терек, Дөрт-Терек, Кызаа шыгы ынчаар турар арбаннар улузу эвилеллежип, МЧАЭ тургузар деп шиитпир хүлээп алдынган. Бир кезек аалдар Дөрт-Теректер адаанда Дарган-оолдар аалынга чыглып алгаш хуралдап, МЧАЭ тургузар деп шиитпирлээн. Хамыктын мурнунда эт-хөрекселдерни, ажыл кылып шыдаар тыртар куштерни — аът, шарыны шиитилештирер деп дутурушканнар. Аал бүрүзүнден бир аът, бир шары, андазын. илиир салыр дишкеннер. МЧАЭ даргазынга кымны сонгуурунун айтыры арай бергедээш турып берген.

— Че, даргаңар дүрген аданар. Бо хуралга ону балылай шаап алыр-дыр. Моон соңгаар хөй хуралдап турар чай чок, дораан ажылды түдүп киреп ол-ла — деп. суму даргазы Самдан далаштырган.

— Бо Шири-ле дээре боор— деп. Биче-оол ашак саналдаан.

— Ийе-ийе, четпээн-барбаан чери чок, ат-сураглыг кижи черле ажырбас — деп оонмоон деткип эгелээн.

— Ха-дүнма, мен черле даргалап шыдавас мен, оон орнунга чүну-даа канчал дизинерзе шырбаяр мен — деп, Ынаажык бар шаа-биле дилээн.

— Ынчаарга ам кымны сонгуп алыр бис, ынчаш —диижип, улус кезек аймай берген олурганнар.

— Адырам, бо Алдын-оолду сонгуп алза черле чүүлдүг эвес чүве бе моонар — деп, Бадын-оо саналдаан.

— Чүүлдүг, чүүлдүг-дүр, оо...

— Ынчаарга ам хол көдүрүп балылап алыр-дыр — дээш, суму даргазы бир дугаарында холун көдүрерге, шуптузунун холдары база өөр кожаш дээн. Дарганы бир үнбиле балылап алганы ол. Чаа тургустурган МЧАЭ-нин адын «Шагбан-Терек» деп адап-даа алганнар.

Алдын-оол чаа ажыл-агыйны дүрген шүүлдүр дээш тутчуп киришкен. Ынчалза-даа кужүрүнүн арга-дүржүлгазы бар эвес. Өскелерге болаарга шоорү, өде-чара дээрден башка улуттуп ажылга омаа-хон кижи дээрзин эштери билир. Ынчангаш оозунга дузалажып, арга-сумезин кадарын ораладжып турганнар.

— Ажылывыс эмеглежип кылбайн чораан эвес бис. МЧАЭ кежигүннериниң ажыл-ижин ээлчежип кылып эгелээр ол-ла-дыр. Баштай ажылды тараадан эгелезе эки боор. Шупту чүвени демниг, чаңгыс кижи дег кылып турзувусса МЧАЭ деп чүвен ол эвес чүве бе — деп, Бадын-оол сүмелээн.

— Ол болбайн канчаар — деп. Ынаажык ону деткээн.

Ынчалдыр сүмелешкеш, кадының ажылын тараа тарылгазындан эгелеп алыр деп дугурушкан.

Чер андарар оранчок мурнунда-ла МЧАЭ-нин дарганы ус-шевер Дарган-оолдуң өдээнге септээр андазыннар, илиирлер козурааржы берген. Дарган-оол Хемчик арыындан хөмүр өжүрүп алгаш узаныш кирипкен. Андазын бистери соп. чедишпес эзриилдерин четчелеп, илиирлерниң курзук диштерин солуп, тарылгага чедир ажылды доозар дээш дүн-хүн чок дарганнаар казаанаандан үнместээн. Оон дөжү-масказынын даажы кайы ырактан кыңгырткайнын дыңналып турган.

Кадының малының дугайында амдыызында чугаа кылбаннар. Ында база чылдагаан-на бар. Ийе. МЧАЭ-нин хамык малын чаңгыс черге бөлүп алган дийик. ынча мал кире бээр кажаа-хорааны кажаи-иргин түрда шаап алырыл. Чоорту кылып турган көргей аан дег шиитпирлээннер. Чүгле тыртар күш — аът, шары каттыштырып алганнар.

МЧАЭ кежигүннериниң мурнунда тараа тарып турган шөлдерин тарылгага белеткеп эгелээннер. Тараа сүгтарарынга Ынаажыктың дүржүлгалыы аайлыг эвес. Ол ажылды болу-ла холга апкан. Сүгтарылганы өйүнде доозуп алганнар. Оон соонда черни андарып киришкен. Ажылды бир демниг эгелеп киришкен үлүстүн омак-хөглүг, көдүлүшкүннүү-даа кончуг. Ылангыя аныяктар, чаа чүвеже черле сүмдүлүг болгаш, оларның алыс хей-аъттыы-даа аажок. Ыолашкан, баштактанышкан аныяктарже улуг назылыглар чоргаарал болгаш идегел-биле көрүп турганнар. Ынаажык катты-хөглүг аныяктарны көргеш, үрүүнүн дугайын бодап, сагыш ковап турган. Бергелеп божаан соонда оон кадыы каракка көзүлүп-ле баксыраап турарын ол эскерип турган. Өде-чара, олут орбас кыс, эмзирер үрүглүг-даа болза, оозун аваазына ажаадып каап, бо аныяктар аразынга оларны баштап чорып турар чадавас боор деп бодап келгеш, саныжы саргый бээр апарган. Шынап-ла, Сендай калык турган болза, кайын аалынга олурар деп. Бир-ле чүвени бодап, тып алган, эш-өөрүн эзилеллээн турар үрүгле болгай.

Чаа МЧАЭ баштайгы үезинде тарыыр үрезинге арай бергедеп турган. Бир эвес Ынаажыктың үрезин үрган анмаары өрттенмээн турган болза, мчаэчилер кайын бергедээр ийик аан. Кымга үрезин херегил, аңаа дузалап чораан-на болгай. Ам барып-барып МЧАЭ-ге канчап бербес деп. Алдын-оол Хемчик ол-бо чарыындан айтыртынып, сурагланып турган үрезинни мүн-не тыптынып алган. Оозун сүгтаргаш, аңдарып алган шөлдеринге четчир шаа-биле тарып-даа алганнар. Тараа ажылын харыылаар Күдеректің даанган ажылынга кызып турары-даа кончуг. Тараа шөлүн хүнзедир кезип хүнзээр. Кайда чаш өзүмнер шала суксап чыдар болдур, ынаар сүгну өйлей бадырыптар. Бо ажылды МЧАЭ-ниң аныяк оолдарынга дагзып каар.

Тараа чаагай болуру илдең. Удавайн кулакталып, баш тыртып эгелээн. Оон соонда чашпаннаар үе келген. Ол ажылды колдуунда кыстар холунга алган. Олар бөлүк-бөлүү-биле тараа шөлдерин ша-даа чедирбес аралай каапкаар. Чашпан, хонак, кырлыгкара сыптары бир-бир черлерде дөңгеликтер дег оваланы берген. Оларны кадырып кургаткаш хөпээннеп алза, кыжын малга чүге берип болбас деп. Бо дээрге Ынаажыктың дүржүлгазы дээрзин шупту билир. «Ынаажык тараа шөлүнден чаңгыс сиген-даа халас ыдар эвес» дижип, улустун чугаалажып турарында ужур-ла бар. Чамдык кижилер Ынаажыкты эмин эрттир хыныыр, халас чүве үндүрбес дээш коччулаарлар. Ынчалза-даа хаалыг кыжын малга чиотир сигени төнерге, Ынаажыктың кургаткан, оваалап каан чашпан боктуг сигенин-даа дилеп чедип келирлер.

Демнигде черле келилиг дээрзин улус биле берген. Кандыг-даа ажылын мчаэчилер дем-биле кылыр апарган. Сиген кезер үе келген. Ам шупту ол ажылче киришкен. Аалдарда чүгле кырган-дижеп кижилер, чаш үүглаар арткан. Черле ынчаш, ажылын демнежип кылыры Хемчик аалдарынга чаа чүве эвес. Тараа-былаа, сиген-ширбиштидаа ажылын дүк хап салыпбиле дөмей демнежип кылып чораан.

Сиген кескен улустун көдүрлүүшкүннүү мурнундаагызындан-даа артык дээрзин ол ажылды харылап турар бригадир Чанчып эскерип турган. Хүннүң каан аязы-даа кончуг. Аныяк оолдар хөлленнерин үштүп октагылапкан. Оларның кара-хүрен эттери дозулуг чүве дег хүнге кыланайнын тудугулаан. Сиген кезикчилериниң шимчээшкини чаңгыс аай карбаш кыннып, чилиг кадыылларын даажы «сыг-сыг», «хүлүт-хылыт» кыннып турган. Кескен сигенни кыстар дүрген кургазын дээш андара каап чораннар. Калайдар олагда аъш-чем белеткей берген...

Сиген кескен улустун оранчок мурнунда кадыыын аянныы кончуг чайып бар чыткан Серет-оол хенертен алгырбышаан, холдары-биле арнызинде тарыыр үрезинге арай бергеп турган. Бир эвес Ынаажыктың үрезин үрган анмаары өрттенмээн турган болза, мчаэчилер кайын бергедээр ийик аан. Кымга үрезин херегил, аңаа дузалап чораан-на болгай. Ам барып-барып МЧАЭ-ге канчап бербес деп. Алдын-оол Хемчик ол-бо чарыындан айтыртынып, сурагланып турган үрезинни мүн-не тыптынып алган. Оозун сүгтаргаш, аңдарып алган шөлдеринге четчир шаа-биле тарып-даа алганнар. Тараа ажылын харыылаар Күдеректің даанган ажылынга кызып турары-даа кончуг. Тараа шөлүн хүнзедир кезип хүнзээр. Кайда чаш өзүмнер шала суксап чыдар болдур, ынаар сүгну өйлей бадырыптар. Бо ажылды МЧАЭ-ниң аныяк оолдарынга дагзып каар.

Тараа чаагай болуру илдең. Удавайн кулакталып, баш тыртып эгелээн. Оон соонда чашпаннаар үе келген. Ол ажылды колдуунда кыстар холунга алган. Олар бөлүк-бөлүү-биле тараа шөлдерин ша-даа чедирбес аралай каапкаар. Чашпан, хонак, кырлыгкара сыптары бир-бир черлерде дөңгеликтер дег оваланы берген. Оларны кадырып кургаткаш хөпээннеп алза, кыжын малга чүге берип болбас деп. Бо дээрге Ынаажыктың дүржүлгазы дээрзин шупту билир. «Ынаажык тараа шөлүнден чаңгыс сиген-даа халас ыдар эвес» дижип, улустун чугаалажып турарында ужур-ла бар. Чамдык кижилер Ынаажыкты эмин эрттир хыныыр, халас чүве үндүрбес дээш коччулаарлар. Ынчалза-даа хаалыг кыжын малга чиотир сигени төнерге, Ынаажыктың кургаткан, оваалап каан чашпан боктуг сигенин-даа дилеп чедип келирлер.

Демнигде черле келилиг дээрзин улус биле берген. Кандыг-даа ажылын мчаэчилер дем-биле кылыр апарган. Сиген кезер үе келген. Ам шупту ол ажылче киришкен. Аалдарда чүгле кырган-дижеп кижилер, чаш үүглаар арткан. Черле ынчаш, ажылын демнежип кылыры Хемчик аалдарынга чаа чүве эвес. Тараа-былаа, сиген-ширбиштидаа ажылын дүк хап салыпбиле дөмей демнежип кылып чораан.

Сиген кескен улустун көдүрлүүшкүннүү мурнундаагызындан-даа артык дээрзин ол ажылды харылап турар бригадир Чанчып эскерип турган. Хүннүң каан аязы-даа кончуг. Аныяк оолдар хөлленнерин үштүп октагылапкан. Оларның кара-хүрен эттери дозулуг чүве дег хүнге кыланайнын тудугулаан. Сиген кезикчилериниң шимчээшкини чаңгыс аай карбаш кыннып, чилиг кадыы